STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 06646

YIDISHE GESHIKHTE

Israel M. Goodelman

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יידישע געשיכטע

העפטן

פאַרן דריטן לערן־יאָר
פון יידישער געשיכטע

פון
י. מ. גודלמאַן

פאַרלאַג מתנות ניו יאָרק

ארויסגעגעבן פון
פאַרלאַג „מתנות״
ביים
שלום עליכם פאָלק אינסטיטוט

YIDDISHE GESHICHTE
Heft III

ערשטע אויפלאַגע, סעפטעמבער, 1945
צווייטע אויפלאַגע, אָקטאָבער, 1945
דריטע אויפלאַגע, יאַנואַר 1950
פערטע אויפלאַגע, מאַי, 1954
פינפטע אויפלאַגע, אָקטאָבער, 1958
זעקסטע אויפלאַגע, אויגוסט, 1965

Copyright, 1945
by
FARLAG MATONES
New York, N. Y.

Published by
FARLAG MATONES
22 East 17th Street
New York 3, N. Y.

Printed in U.S.A.

OGILVIE PRESS, INC., BROOKLYN 17, N. Y.

1

נאָך גירוש שפּאַניע

אַ גרויסע טייל פון די אַרויסגעטריבענע יידן פון שפּאַניע איז אַוועק אין די נאָענטע שטעט פון פּאָרטוגאַל. אַנדערע האָבן זיך אַוועקגעלאָזט קיין איטאַליע, קיין טערקיי, קיין מאַראָקאָ און אין אַנדערע לענדער.

אין פּאָרטוגאַל האָט מען די יידן דערלויבט צו פאַרבלייבן נאָר אַ קורצע צייט: דערנאָך האָט מען זיי אויך פון דאָרט אָנגעהויבן טרייבן. בלויז די, וואָס האָבן זיך געשמדט, האָט מען דערלויבט צו פאַרבלייבן. מען האָט אַוועקגעריסן קליינע קינדער פון זייערע עלטערן און זיי מיט געוואַלט אָפּגעשמדט. אַזוי זיינען אויך אין פּאָרטוגאַל אויפגעקומען אנוסים, וואָס האָבן נאָר לפנים אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן. די איבעריקע יידן האָבן זיך ווידער אַוועקגעלאָזט זוכן אַ נייע היים פאַר זיך און פאַר זייערע פאַמיליעס.

אַ סך יידן זיינען אָנגעקומען קיין איטאַליע. מיט זיי איז אָנגעקומען דער געוועזענער פינאַנץ מיניסטער פון שפּאַניע, דאָן יצחק אברבנאל. דער שפּאַנישער קעניג, פערדינאַנד, האָט געוואָלט, אַז דאָן יצחק זאָל פאַרבלייבן אין שפּאַניע, אָבער דער יידישער מיניסטער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון דעם. ער האָט אויסגעקליבן בעסער צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד צוזאַמען מיט זיינע אומגליקלעכע ברידער.

אַ גרויסע צאָל יידן האָט זיך אַוועקגעלאָזט קיין צפון אפריקע און קיין מצרים. אַ סך פון זיי זיינען אויסגעשטאָרבן אויפן וועג פון פאַרשיידענע קראַנקהייטן. אַ סך זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון ים־רויבער און זיינען פאַרקויפט געוואָרן פאַר שקלאַפן.

די שרעקלעכע צרות, וואָס די פאַרטריבענע האָבן איבערגעטראָגן, האָבן דערוועקט אין זיי אַ האָפענונג אויף משיחן. די פאַר־

ייִדישע געשיכטע העפטן

טריבענע האָבן געגלייבט, אַז גאָט וועט זיך דערבאַרעמען אויף זיין פאָלק און וועט שיקן זיין אויסלייזער, וואָס וועט ברענגען אַ סוף צו די צרות. ער וועט אויסלייזן די יידן פון גלות און וועט זיי צוריקברענגען קיין ארץ ישראל.

און עס האָט זיך טאַקע באַוויזן אין איטאַליע אַ מאַן, דוד ראובני, וואָס האָט דערציילט, אַז ער קומט פון אַ וויַיטן לאַנד, וואו זיין ברודער איז קעניג. דוד ראובני האָט געפּרואווט פאַר־אינטערעסירן דעם רוימישן פּויפּסט, אַז ער זאָל אים העלפן מיט געווער צו קענען אַרויסטרעטן אין מלחמה קעגן די טערקן און אָפּנעמען ביי זיי דאָס הייליקע לאַנד, ארץ ישראל.

אין אָנהייב איז דער פּויפּסט געווען גענייגט צו העלפן ראובנין. ער האָט אים אויפגענומען מיט גרויס כבוד. דוד ראובני איז אַרום־געפאָרן איבער די גאַסן פון רוים אויף אַ וויַיס פערד מיט אַ וואַך פון יידן און קריסטן. זעענדיק דעם גרויסן כבוד, וואָס דוד ראובני קריגט, האָבן אַ סך יידן אָנגעהויבן צו גלייבן, אַז ער איז באמת משיח. דער קעניג פון פּאָרטוגאַל האָט אים אויך אַרויסגעוויזן פריינטלעכקייט. די אנוסים אין פּאָרטוגאַל האָבן דאָס אָנגענומען פאַר אַ סימן, אַז דוד ראובנין איז טאַקע באַשערט אויסצולייזן דאָס יידישע פאָלק.

איינער פון די אנוסים איז אַזוי שטאַרק באַווירקט געוואָרן פון דוד ראובנין, אַז ער האָט זיך עפנטלעך צוריקגעקערט צום יידישן גלויבן און האָט אָנגענומען דעם יידישן נאָמען — שלמה מולכו. ער האָט אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן די נייַעס, אַז משיח איז געקומען.

דער סוף איז געווען, אַז ביידע, דוד ראובני און שלמה מולכו, זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער אינקוויזיציע. דוד ראובני איז פאַרשפּאַרט געוואָרן אין תפיסה, וואו ער האָט פאַרענדיקט זיין לעבן. שלמה מולכון האָט די אינקוויזיציע געגעבן אויסצוקלייבן זיך צוריקצוקערן צום קריסטלעכן גלויבן, אָדער פאַרברענט צו ווערן לעבעדיקערהייט. שלמה מולכו האָט געענטפערט, אַז אים איז ליבער צו שטאַרבן אַ ייד, איידער צו בלייבן לעבן אַ קריסט. ער איז פאַרברענט געוואָרן אויפן שייטערהויפן פון דער אינקוויזיציע.

מנשה בן ישראל

(1657—1604)

2

יידן אין טערקיי

א טייל פון די ארויסגעטריבענע יידן פון שפאניע און פארטוגאל זיינען אנגעקומען קיין טערקיי. דארטן האבן זיך אויך געראטעוועט פון דער אינקוויזיציע א סך אנוסים. דער טערקישער סולטאן האט זייער פריינדלעך אויפגענומען די יידן. די אנוסים האבן זיך דא אומגעקערט צום יידישן גלויבן.

די יידישע קהילות זיינען זיך ברייט צעוואקסן. אין קאנסטאנטינאפאל אליין זיינען געווען דרייסיק טויזנט יידן.

איינער פון די אנגעקומענע אנוסים איז געווען יוסף נשיא. ער איז שטארק באליבט געווארןביים סולטאן סעלים דעם צווייטן און האט פון אים באקומען דעם טיטל „הערצאג פון נאקסאס".

יוסף נשיא האט אויסגענוצט זיין איינפלוס ביים סולטאן צו העלפן זיינע געפלאגטע ברידער אין אנדערע לענדער.

ארץ ישראל האט דעמאלט אויך געהערט צו טערקיי און אהין זיינען אויך אנגעקומען א סך יידן פון שפאניע, פארטוגאל און אנדערע לענדער.

די שטאט צפת איז געווארן א גרויסער יידישער צענטער מיט א סך שולן און ישיבות. דארט האט געלעבט דער גרויסער יידישער געלערנטער רבי יוסף קארו. ער האט פארפאסט דאס געזעץ-בוך „שולחן ערוך", וואס איז א זאמלונג פון אלע דינים און מנהגים. דער שולחן ערוך איז ביז היינטיקן טאג פארבליבן ביי יידן דער וועגווייזער אין יידישן רעליגיעזן לעבן.

אין צפת האט אויך אויפגעבליט די מיסטישע לערע וועגן גאט און משיחן. די לערע הייסט קבלה. דאס הייליקע בוך פון די בעלי-הקבלה (קאבאליסטן) איז דער זוהר.

3

יידן אין האָלאַנד

האָלאַנד איז געווען דאָס איינציקע לאַנד, וואו יידן האָבן צום סוף פון 16־טן יאָרהונדערט געפונען אַ רואיק ווינקל. דאָס לאַנד האָט זיך אַרום יענער צייט באַפרייט פון דער שפּאַנישער הערשאַפט און האָט ברייט אויפגעעפנט אירע טויערן פאַר די פאַרפאָלגטע יידן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. דאָ זיינען זיי געווען פריי פון פאַרפאָלגונגען, און האָבן געקענט פריי אָפּהיטן דעם יידישן גלויבן.

אין דער שטאָט אַמסטערדאַם איז אויסגעוואַקסן אַ גרויסע יידישע קהילה. צו דער קהילה האָבן געהערט אַ סך געלערנטע, דאָקטוירים און וויסנשאַפטסלייט. אין שפּיץ פון דער קהילה זיינען געשטאַנען רבנים אָדער „חכמים". די קהילה האָט געהאַט אייגענע שולן, אַ העברעאישע דרוקעריי און אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס. אַמסטערדאַם איז געוואָרן ווי אַ צווייטע ירושלים.

די קהילה אין אַמסטערדאַם איז באַשטאַנען פון שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע יידן. זיי האָבן זיך גערופן ספרדים. (ספרד מיינט אין העברעאיש — שפּאַניע). מיט דער צייט האָבן זיך אין האָ־לאַנד באַזעצט אויך יידן פון דייטשלאַנד. זיי האָבן זיך גערופן אשכנזים. (אשכנז מיינט אין העברעאיש — דייטשלאַנד). די אשכנזים האָבן געגרינדעט אַ באַזונדערע קהילה אין אַמסטערדאַם. שפּעטער האָבן זיך אין האָלאַנד אויך באַזעצט אַ סך יידן פון פּוילן.

4

מנשה בן ישראל

איינער פון די אָנגעזעענסטע רבנים אין אַמסטערדאַם איז געווען מנשה בן ישראל. ער איז געווען אַ זון פון אַ מאַראַן, וואָס האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט פון פּאָרטוגאַל און איז נאָך לאַנגע וואַנדערונגען אָנגעקומען קיין אַמסטערדאַם.

מנשה בן ישראל איז נאָך גאַנץ יונגערהייט געוואָרן רב אין

אמסטערדאם. ער איז געווען אַ גרויסער קענער פון שפּראַכן און האָט אַ סך געשריבן איבער רעליגיע און פילאָזאָפיע.

אָבער מער פון אַלץ איז מנשה בן ישראל באַוואוסט געוואָרן מיט דעם, וואָס ער האָט אויסגעווירקט ביים ענגלישן פּרעמיער, קראָמוועל, אַ דערלויבעניש, אַז יידן זאָלן זיך ווידער קענען באַזעצן אין ענגלאַנד, פון וואַנען מען האָט זיי אַרויסגעטריבן נאָך אין די צייטן פון די קרייצצוגן.

אין 17-טן יאָרהונדערט האָבן אין ענגלאַנד געהערשט די פּוריטאַנער. זיי האָבן שטאַרק געהאַלטן פון דער ביבל. זייער רעליגיע איז געווען באַגרינדעט אויף די אידעאַלן פון די יידישע נביאים און דאָס האָט זיי זייער דערנענטערט צום יידישן פאָלק.

קראָמוועל, דער פירער פון די פּוריטאַנער, האָט אויך איינגעזען, אַז יידן וואָלטן געווען ניצלעך פאַרן לאַנד. ער האָט געוואָלט, אַז אין ענגלאַנד זאָלן זיך באַזעצן רייכע יידישע סוחרים פון האָלאַנד, וואָס האָבן געפירט האַנדל מיט אַמעריקע.

דערפאַר האָט קראָמוועל זייער פריינדלעך אויפגענומען מנשה בן ישראל, ווען ער איז אָנגעקומען קיין ענגלאַנד. מנשה בן ישראל האָט איבערגעגעבן קראָמוועלן אַ פּעטיציע צו דערלויבן יידן צו וואוינען אין ענגלאַנד און צו האָבן פולע רעליגיעזע און בירגערלעכע פרייהייט. קראָמוועל האָט די פּעטיציע איבערגעגעבן צו אַ ספּעציעלער „נאַציאָנאַלער קאָנפערענץ". די ענגלישע סוחרים און גלחים האָבן אָבער אויפגעהויבן אַ שטאַרקן פּראָטעסט קעגן אַריינלאָזן יידן. מנשה בן ישראל האָט זיך צוריקגעקערט קיין האָלאַנד. אין אַ קורצער צייט אַרום, אין יאָר 1657, איז ער געשטאָרבן.

זיין אַרבעט איז אָבער ניט געווען אומזיסט. אין אַ פּאָר יאָר אַרום נאָך זיין טויט האָט קראָמוועל אַרויסגעגעבן די דערלויבעניש און יידן האָבן ווידער זיך אָנגעהויבן צו באַזעצן אין ענגלאַנד.

5

ברוך שפּינאָזאַ

אין אַמסטערדאַם האָט געלעבט אין 17-טן יאָרהונדערט דער גרויסער דענקער ברוך שפּינאָזאַ. ער האָט געשטאַמט פון אַ מאַראַנישער פאַמיליע, וואָס איז אַנטלאָפן פון שפּאַניע קיין האָלאַנד.

יידישע געשיכטע העפטן

ער איז געבוירן געוואָרן אין אַמסטערדאַם אין יאָר 1632. זיין פאָטער איז געווען דער פירער פון דער אַמסטערדאַמער קהילה און האָט געגעבן זיין זון אַ גוטע יידישע דערציאונג. דער יונגער ברוך האָט געלערנט אין דער ישיבה, וואָס איז געפירט געוואָרן פון מנשה בן ישראל און פון אַנדערע רבנים.

ווען שפינאָזאַ האָט פאַרענדיקט דאָס לערנען אין ישיבה, האָט ער זיך גענומען לערנען מאַטעמאַטיק, כעמיע און אַסטראָנאָמיע. דערנאָך איז ער איבערגעגאַנגען צו פילאָזאָפיע. דאָס האָט געמאַכט אַ גאַנצע איבערקערעניש אין זיין בליק אויף דער יידישער רעליגיע. ער האָט אָנגעהויבן צו שרייבן, אַז די תורה האָבן די יידן ניט געקראָגן פון גאָט, נאָר מענטשן האָבן זי געשריבן. ווי אַ מענטשלעך ווערק האָט די תורה מעלות און חסרונות. שפינאָזאַ האָט אין זיינע ווערק אויך אָנגעהויבן צו פּראָטעסטירן קעגן דער גרויסער צאָל געזעצן, מיט וועלכע די רבנים האָבן ארומגעצוימט די יידישע רעליגיע. ער האָט אויפגעהערט צו גיין אין שול דאַווענען און האָט זיך אָנגעהויבן צו דערווייטערן פון דער יידישער קהילה.

די רבנים האָבן מיט שרעק דערזען, ווי שפינאָזאַ טרעט ארויס קעגן דער רעליגיע, צוליב וועלכער זיי און זייערע עלטערן האָבן אַזוי פיל געליטן. זיי האָבן געפּרוּווט ווירקן אויף שפינאָזאָן, אַז ער זאָל ניט איבעררייסן זיינע באַציאונגען מיט דער קהילה. זיי האָבן אים פאָרגעלייגט אַ יערלעכע פּענסיע, אַז ער זאָל אויפהערן שרייבן זיינע ביכער. אָבער שפינאָזאַ האָט דעם פאָרשלאָג נישט אָנגענומען.

די רבנים האָבן אים ענדלעך ארייַנגעלייגט אין חרם. זיי האָבן באַפוילן, אַז קיין ייד טאָר ניט קומען אין זיין געזעלשאַפט, טאָר ניט האָבן מיט אים קיין באַציאונגען, טאָר זיך ניט געפינען מיט אים אונטער איין דאַך און טאָר ניט לייענען זיינע ווערק.

פון דעמאָלט אָן האָט שפינאָזאַ געוואוינט אין פאַרשיידענע ערטער אין האָלאַנד און האָט געפירט אַ שטיל לעבן. ער האָט זיך אויסגעלערנט שלייפן גלעזלעך פאַר ברילן און מיקראָסקאָפּן. פון דער דאָזיקער אַרבעט האָט ער געלעבט אין אָרעמקייט. דער דינער שטויב פון דעם גלאָז האָט שלעכט געווירקט אויף זיינע לונגען און ער איז פריצייטיק געשטאָרבן.

אין פאַרלויף פון צוואַנציק יאָר האָט שפינאָזאַ געשאַפן גרויסע

פילאָזאָפישע ווערק. אין זיי האָט שפינאָזאַ אונדז געלערנט, אַז גאָט געפינט זיך אומעטום; און אַז דער מענטש איז אַ טייל פון גאָט און מע מוז דעם מענטשן דערפאַר באַהאַנדלען גוט.

שפינאָזאָס ווערק וועלן אייביק פאַרנעמען אַ וויכטיקן פּלאַץ צווישן די שאַפונגען פון גרויסע דענקער.

6

יידן אין פּוילן

איבער די פאַרפאָלגונגען אין אַנדערע לענדער פון אייראָפּע האָבן די יידן אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אין פּוילן. זייער צאָל האָט זיך נאָך מער פאַרמערט, ווען דאָרט האָט געקיניגט קאַזימיר דער גרויסער (אין 14טן יאָרהונדערט).

די ערשטע פּוילישע קעניגן האָבן זיך גוט באַצויגן צו יידן. דער קעניג קאַזימיר האָט געגעבן יידן דאָס רעכט צו וואוינען אין אַלע שטעט און דערפאַר פון פּוילן, און צו קויפן לאַנד. ער האָט זיי אויך דערלויבט צו האָבן זייערע אייגענע געריכטן, וואו זיי האָבן זיך געמשפּט לויט די יידישע געזעצן.

עס ווערט דערציילט, אַז קאַזימיר האָט זיך פאַרליבט אין אַ שיין יידיש מיידל, אסתרקע. ער האָט זי באַזעצט אין זיין קעניג־לעכן פּאַלאַץ. צוליב איר האָט דער קעניג געשאַפן די גוטע געזעצן פאַר די פּוילישע יידן.

קיין פּוילן זיינען אָנגעקומען אַ סך יידישע געלערנטע פון דייטשלאַנד, עסטרייך און פון אַנדערע לענדער. די יידן האָבן געבראַכט דעם לאַנד אַ סך נוצן. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט אַרבעט און האַנדל, דורך זיי איז דאָס לאַנד געוואָרן רייך.

אָבער אויך אין פּוילן האָבן די קאַטוילישע גלחים גענומען העצן דאָס פּאָלק קעגן יידן. זיי האָבן אויסגעטראַכט אויף יידן פאַרשיידענע פאַלשע באַשולדיקונגען. זיי האָבן באַשולדיקט יידן, אַז זיי נוצן קריסטלעך בלוט אויף פּסח (עלילת דם). קריסטלעכע קינדער האָט מען געלערנט פיינט צו האָבן יידן און זייער גלויבן. אין אייניקע שטעט האָבן די גלחים אָרגאַניזירט אָנפאַלן אויף יידן.

די פּוילישע קעניגן האָבן געוואוסט, אַז יידן זיינען ניצלעך

יידישע געשיכטע העפטן

פארן לאנד און זיי האבן אפט פארטיידיקט די יידן קעגן די אנפאלן און קעגן די פאלשע באשולדיקונגען. אין 17־טן יארהונדערט האבן די פוילישע יידן צוריקגעוואונען פולע פרייהייט.

אין פוילן האט זיך געשאפן א גרויסער יידישער צענטער. די יידישע קהילות זיינען געווען גוט ארגאניזירט. זיי פלעגן אויס־קלייבן עלטסטע, וואס האבן איינגעמאנט די שטייערן פאר דער רעגירונג. יעדער יאר זיינען פארגעקומען צוזאמענפארן פון פאר־שטייער פון די קהילות. אויף די צוזאמענפארן האבן די פארשטייער פארהאנדלט פראגעס פון יידישן לעבן און האבן געשאפן געזעצן פאר די קהילות. די צוזאמענפארן האט מען גערופן „וועדים" — (וואאדים) קאנגרעסן. דער פוילישער קאנגרעס האט געהייסן „וועד ארבע ארצות" — דער קאנגרעס פון פיר לענדער — די פיר טיילן, פון וועלכע פוילן איז באשטאנען.

די וועדים האבן זיך אויך א סך אפגעגעבן מיט דערציאונג פון יידישע קינדער. עס זיינען געעפנט געווארן חדרים און ישיבות, וואו יידישע קינדער האבן געלערנט תורה און תלמוד.

אין קיין לאנד האט מען ניט געלערנט אזוי פיל תורה און תלמוד ווי אין פוילן. ארעמע יינגלעך האט מען אויסגעהאלטן מיט געלט, כדי זיי זאלן קענען לערנען אין די ישיבות. דער עלטסטער פון דער ישיבה (ראש ישיבה) פלעגט יעדן טאג ארוים־שיקן זיין שמש אכטונג צו געבן אויפן לערנען אין די חדרים. אלע דאנערשטיק האט מען די קינדער אויסגעפרעגט דאס, וואס זיי האבן געלערנט די גאנצע וואך. קינדער האבן געלערנט פלייסיק און דאס גאנצע לאנד איז געווען פול מיט תורה.

7

כמעלניצקים שחיטות

(גזירת ת"ח ות"ט)

אין מיטן פון 17־טן יארהונדערט איז פארגעקומען א גרויסע ענדערונג צום ערגערן אין לעבן פון די פוילישע יידן. אין אוקראינע, וואס האט דעמאלט געהערט צו פוילן, האבן געלעבט קאזאקן

און פּויערים. זייער רעליגיע איז געווען די פּראַוואָסלאַוונע (גריכיש־אָרטאָדאָקסישע). די פּוילישע באַפעלקערונג האָט געהאַלטן די קאַטוילישע רעליגיע. די פּוילישע פּריצים האָבן שטאַרק געדריקט די קאָזאַקן און פּויערים פון אוקראַינע מיט שווערע שטייערן און האָבן אויך געשטערט זיי אין זייער רעליגיעזן לעבן.

אין יאָר 1645 האָבן די קאָזאַקן געמאַכט אַן אויפשטאַנד קעגן די פּריצים. דער אָנפירער פון דעם אויפשטאַנד איז געווען באָגדאַן כמעלניצקי. ער האָט צונויפגעקליבן אַ גרויסע מאַסע קאָזאַקן און פּויערים און האָט זיך מיט זיי אַוועקגעלאָזט איבער די שטעט און שטעטלעך פון פּוילן, וואו עס האָבן געלעבט אַ סך יידן. ווי ווילדע חיות זיינען כמעלניצקים באַנדעס באַפאַלן די יידישע קהילות און האָבן געהרגעט אָן רחמנות גרוים און קליין.

די קאָזאַקן האָבן אַרויסגעשלעפּט פון די יידישע שולן ספר־תורהס, אויסגעלייגט אויף זיי יידן און זיי געקוילעט. טויזנטער יידישע קינדער האָבן די קאָזאַקן אַריינגעוואָרפן אין ברונעמער און אין גריבער און פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט.

מער פון אַלע האָבן געליטן די יידן פון די שטעט נעמיראָוו און טולטשין. דאָרט זיינען פאַרגעקומען שרעקלעכע שחיטות און עטלעכע טויזנט יידן זיינען אומגעקומען אין די הענט פון די קאָזאַקן.

די קאָזאַקן האָבן געלאָזט לעבן בלויז שיינע יידישע מיידלעך. זיי האָבן די מיידלעך געוואָלט אָפּשמדן און מיט זיי חתונה האָבן. אָבער די מערסטע מיידלעך האָבן בעסער געוואָלט שטאַרבן, איידער זיך שמדן און חת:נה האָבן מיט קאָזאַקן. עס ווערט דערציילט, אַז איין שיין יידיש מיידל האָט איינגערעדט אַ קאָזאַק, אַז זי איז אַ כישוף־מאַכערין און אַז קיין קויל פון אַ ביקס קען זי ניט טרעפן: דער קאָזאַק האָט געוואָלט זיך איבערציינגן, צי דאָס איז אמת און האָט אויסגעשאָסן אויף איר. דאָס מיידל איז געפאַלן טויט.

הונדערטער יידישע קהילות האָט כמעלניצקי חרוב געמאַכט. די קאָזאַקן האָבן אויף אַ גרויזאַמען אופן אומגעבראַכט צענדליקער טויזנטער יידן. אין אַ יידישער שריפט פון יענער צייט ווערט געשריבן: „מיר שעמען זיך צו דערציילן די גרויזאַמקייטן פון די קאָזאַקן, כדי ניט צו פאַרשעמען דעם מין מענטש, וואָס איז באַשאַפן געוואָרן אין גאָטס געשטאַלט”.

די שחיטות פון די קאָזאַקן אונטער באָגדאַן כמעלניצקים

יידישע געשיכטע העפטן

פירונג זיינען באַקאַנט אין דער יידישער געשיכטע מיטן נאָמען: „גזירות ת"ח ות"ט", דאָס מיינט די גזירות פון יאָרן 5408 און 5409 לויט דעם יידישן קאַלענדאַר (1648—1649).

8

שבתי צבי

אין 17־טן יאָרהונדערט איז דאָס לעבן פון די יידן אין טערקיי געוואָרן זייער שווער. אין יעדער פּראָווינץ האָט געהערשט אַ פּאַשאַ, וואָס האָט געקענט טאָן מיט דער באַפעלקערונג וואָס ער האָט געוואָלט. די פּאַשאַס האָבן אַרויפגעלייגט אויף די יידן גרויסע אָפּצאָלונגען און האָבן איינגעמאָנט דאָס געלט דורך פאַרשיידענע מיטלען. זיי פלעגן אַרעסטירן פאַרמעגלעכע יידן און האַלטן זיי אין תפיסה, ביז די שטייערן זיינען באַצאָלט געוואָרן.

די מערסטע יידן אין טערקיי זיינען געווען אָרעם. די אונטער־דריקונגען האָבן געפירט צו דעם, אַז אַ סך יידן האָבן אָנגעהויבן צו גלייבן, אַז די נביאות וועגן משיחן מוזן אין גיכן דערפילט ווערן. יידן האָבן געגלייבט, אַז מיט פאַסטן און תפילות קאָן מען דערנענטערן דאָס קומען פון משיחן. אַ סך נאָכפאָלגער פון דער קבלה (מקובלים) זיינען אַרומגעפאָרן איבער דער וועלט און האָבן פאַרשפּרייט די לערע. און אָט האָט זיך געפונען אַ מענטש, וואָס האָט אַליין געגלייבט און האָט איינגערעדט אַנדערע, אַז ער איז משיח.

אין יאָר 1626, אין טאָג פון תשעה באב, איז אין דער טער־קישער שטאָט סמירנאַ געבוירן געוואָרן אַ יינגל, שבתי צבי. ער איז אויסגעוואַקסן זייער אַ שיינער און האָט געהאַט אַ זיסע קלינ־גענדיקע שטים. ער האָט ליב געהאַט צו פאַרברענגען זיין צייט אָפּגעזונדערט פון זיינע חברים. ער האָט זיך שטאַרק פאַרטיפט אין די ספרים פון דער קבלה. גאַנצע טעג האָט ער געפאַסט און סיי זומער, סיי ווינטער זיך געבאָדן אין ים.

שבתי צבי האָט אָנגעהויבן אַרומצואוואַנדערן איבער פאַרשיי־דענע לענדער, וואו ער האָט זיך פּראָקלאַמירט פאַר משיח.

יידישע געשיכטע העפטן

זיין נאָמען איז אַזוי באַוואוסט געוואָרן, אַז אַ סך יידן אין אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע האָבן אויספאַרקויפט זייערע פאַרמעגנס און האָבן געוואַרט אויפן טאָג, ווען שבתי צבי וועט אַרויספירן די יידן פון גלות צוריק קיין ארץ ישראל. אַ סך סוחרים האָבן פאַרלאָזט זייערע געשעפטן, אַרבעטער — זייער אַרבעט. זיי האָבן געפאַסט, זיך געפּייניקט און תפילה געטאָן. שבתי צבים אָנהענגער האָבן נביאות געזאָגט, אַז ער וועט איינגיכן אַריינפאָרן קיין טערקיי, אַרונטערנעמען די קרוין פון טערקישן סולטאַן און אָפּנעמען ארץ ישראל פאַרן יידישן פאָלק.

דער טערקישער סולטאַן האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, און ווען שבתי צבי איז צוריקגעקומען קיין טערקיי האָט אים די טערקישע רעגירונג אַרעסטירט און פאַרשפּאַרט אין תפיסה. דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט דעם גלויבן אין אים. פון אַ סך לענדער זיינען אָנגעקומען זיינע נאָכפאָלגער. זיי האָבן געבראַכט רייכע מתנות פאַר זייער ליידנדיקן משיחן. זיי האָבן אונטערגעקויפט די וועכטער פון תפיסה און שבתי צבי האָט דאָרט געלעבט גיכער ווי אַ פּרינץ, איידער ווי אַ געפאַנגענער. ער האָט פון תפיסה אַרויסגעשיקט באַפעלן צו זיינע נאָכפאָלגער. ער האָט באַפוילן אָפּצושאַפן אַ סך יידישע מנהגים און דינים. דעם טרויער טאָג פון תשעה באב האָט ער געהייסן פאַרביטן אויף אַ פריילעכן יום-טוב, ווייל אין דעם טאָג איז געבוירן געוואָרן משיח, וואָס וועט באַלד צוריק אויפשטעלן דעם בית המקדש.

דער טערקישער סולטאַן האָט זיך דערוואוסט וועגן אַלץ, וואָס קומט פאָר אין תפיסה. ער האָט באַפוילן צו ברענגען שבתי צבין צו זיך. ווען שבתי צבי איז פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט, ווי אַ פאַררעטער, האָט ער זיך געראַטעוועט מיט דעם, וואָס ער האָט אָנגענומען דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן.

שבתי צבי האָט איינגערעדט זיינע נאָכפאָלגער, אַז ער האָט דאָס געטאָן, כדי צו באַקערן אַלע מאַכמעדאַנער צום יידישן גלויבן. די נאָכפאָלגער זיינע האָבן אים בלינד געגלייבט. אַ סך פון זיי האָבן אפילו אַליין אָנגענומען דעם מאַכמעדאַנישן גלויבן.

די טערקישע רעגירונג האָט ענדלעך געזען, אַז שבתי צבי שפּילט אַ צווייזייטיקע ראָלע. ער איז פאַרשיקט געוואָרן אויף אַן אינדזל, וואו ער האָט פאַרענדיקט זיין לעבן אין איינזאַמקייט.

יידישע געשיכטע העפטן

אזוי האָט זיך געענדיקט די גרויסע משיח באַוועגונג, וואָס שבתי צבי האָט אָנגעהויבן. די יידן, וואָס האָבן געגלייבט אין אים, האָבן זיך איבערצייגט, אַז ער איז געווען אַ פאַלשער משיח און זייער פאַרצווייפלונג איז געווען זייער גרויס.

9

רבי ישראל בעל שם טוב

אין אָנהייב פון 18טן יאָרהונדערט האָט זיך צווישן די פוילישע יידן אָנגעהויבן אַ גרויסע רעליגיעזע באַוועגונג — חסידיזם. דער גרינדער פון דער נייער באַוועגונג איז געווען רבי ישראל בעל שם טוב — פאַרקירצט „בעש״ט״.

רבי ישראל בעל שם טוב איז געבוירן געוואָרן ביי אַן אָרעמער יידישער פאַמיליע. נאָך אין זיינע קינדער יאָרן איז ער געבליבן אַ יתום. די באַלעבאַטים פון זיין שטעטל האָבן אים אָפּגעגעבן אין אַ חדר. דער קליינער ישראל האָט אָבער ניט אַרויסגעוויזן קיין גרויסן חשק צום לערנען. ער איז אָפט געזעסן אַ פאַרחלומטער, אַ פאַרטראַכטער. צייטנווייז איז ער אינגאַנצן פאַרשוואונדן געוואָרן און מע פלעגט אים געפינען איינעם אַליין אין וואַלד, פאַרטיפט אין געדאַנקען.

ווען ער איז אַלט געוואָרן צוועלף יאָר, איז ער געוואָרן אַ באַהעלפער. ער האָט געטראָגן די קליינע קינדער אויף זיינע פּלייצעס אין חדר אַריין און פון חדר אַהיים. ער האָט אַרויסגעהאָלפן דעם רבין, לערנענדיק די קינדער דעם אלף־בית. די קינדער האָבן אים ליב געהאַט פאַר זיין גוטסקייט און פאַר די שיינע מעשות, וואָס ער פלעגט זיי דערציילן.

שפּעטער איז ער געוואָרן אַ שמש אין אַ שול. דאָ האָט מען באַמערקט, אַז ער פירט זיך אויף זייער מאָדנע. ביי טאָג איז ער געשלאָפן, און ביינאַכט, ווען קיינער איז ניט געווען אין שול, איז ער געזעסן און געלערנט. ער האָט זיך שטאַרק פאַרטיפט אין קבלה ספרים.

רבי ישראל האָט חתונה געהאַט און האָט געלעבט מיט זיין

ווייב אין א דארף. זיי האבן זיך דערנערט פון דעם, וואס ער האט געגראבן ליים און האט עס פארקויפט אין שטאט.

אין א צייט ארום האט רבי ישראל אנגעהויבן ארומצופארן איבער די יידישע שטעטלעך און היילן קראנקע מיט תפילות און מיט פארשיידענע גראזן. פאר זיין פראסטקייט און גוטסקייט האט מען אים גערופן „בעל שם טוב״ — דער מאן מיטן גוטן נאמען. ער איז בארימט געווארן ווי א בעל-מופת, א מאן, וואס קען באווייזן וואונדער. ער איז געווארן דער ליבלינג פון פראסטע מענטשן.

ביסלעכווייז איז רבי ישראל בעל שם טוב געווארן א פאלקס-לערער. ער האט געלערנט, אז דער עיקר פון רעליגיע איז ניט גרויס געלערנטקייט, נאר הייסער גלויבן. א פראסטער ייד, וואס בעט גאט מיטן גאנצן הארצן, שטייט העכער ביי גאט פון דעם געלערנטן יידן, וואס פארברענגט זיינע יארן אין לערנען תלמוד.

דער בעל שם טוב האט געלערנט, אז א מענטש דארף שטענדיק אין זינען האבן, אז גאט איז אומעטום, אין יעדער זאך. גאט איז דער הערשער איבער אלץ אויף דער וועלט. גאט דארף מען דינען מיט הארץ. אנשטאט פאסטן, דארף מען דינען גאט מיט פרייד, מיט געזאנג און אפילו מיט טענץ.

די לערע פון רבי ישראל בעל שם טוב הייסט „חסידיזם״ און זיינע אנהענגער האבן זיך גערופן „חסידים״. רבי ישראל האט געהאט א סך נאכפאלגער צווישן פראסטן פאלק, צווישן באלמע-לאכעס און קרעמער. די חסידישע באוועגונג פון דעם בעל שם האט אריינגעבראכט אין זייער לעבן א סך פרייד, ווייל ביז איצט האבן זיי געגלייבט, אז נאר געלערנטע יידן זיינען גוטע יידן. מיט זיין לערע האט דער בעל שם דערהויבן די ארעמע מענטשן.

דער בעל שם האט זיך גערופן „צדיק״ — גערעכטער מאן. ער האט געזאגט, אז יעדער חסיד קען ווערן א צדיק, אויב ער איז נאר זייער פרום.

נאך דעם בעל שמס טויט האבן זיינע תלמידים פארשפרייט דעם חסידיזם צווישן יידן אין פוילן און אין ליטע. עס האבן זיך געגרינדעט חסידישע שולן, וואו מען האט געדאוונט אויפן חסידישן שטייגער מיט ברען, מיט באגייסטערונג. די חסידים האבן פאר-בראכט זייער צייט אין שמחות און סעודות. עס האבן זיך פאר-שפרייט „צדיקים״, און מענער און פרויען זיינען געקומען צום צדיק

נאך עצות, אדער בעטן א רפואה צו קראנקהייט. דעם צדיקס שטול איז איבערגעגאנגען בירושה פון פאטער צום זון.

די רבנים אין ליטע האבן אנגעהויבן א שטארקן קאמף קעגן חסידיזם. די קעגנער פון דער חסידישער באוועגונג האבן געהייסן „מתנגדים”. די רבנים האבן באקעמפט דעם חסידיזם, ווייל זיי האבן מורא געהאט, אז די באוועגונג וועט אפשוואכן דאס לערנען ביי יידן.

אין שפיץ פון די מתנגדים איז געשטאנען דער בארימטער „ווילנער גאון” — רבי אליהו. ער האט פאנאנדערגעשיקט א רוף צו אנדערע רבנים, אז זיי זאלן ארויסטרעטן קעגן די חסידים און זייערע פירונגען. די רבנים האבן ארויסגעגעבן א באפעל, אז מע זאל זיך ניט חברן מיט די חסידים און מע זאל קוקן אויף זיי ווי אויף מענטשן פון אן אנדער גלויבן.

דער קאמף צווישן די מתנגדים און די חסידים האט אנגעהאלטן א לאנגע צייט און זיי זיינען פארבליבן פארביטערטע שונאים איינע די אנדערע.

10

יידן אין 17טן און אין 18טן יארהונדערט

אין די מייסטע לענדער פון אייראפע האבן די פארפאלגונגען אויף יידן ניט אויפגעהערט אויך אין 17טן יארהונדערט. כמעט אומעטום האבן יידן נאך געלעבט אין די ענגע שמוציקע געטאס. אומעטום האט מען יידן אויסגעשלאסן פון פראפעסיעס, פון אוני־ווערסיטעטן, און פון רעגירונגס־שטעלעס. מען האט זיי דערלויבט זיך צו פארנעמען בלויז מיט לייַען געלט אויף פראצענט, מיט קליינהאנדל, מיט האנט־ארבעט און האנדלען מיט אלטווארג.

יידן האט מען באהאנדלט ווי דעם נידעריקסטן קלאס מענטשן. זיי זיינען געווען פאררעכנט פאר „שוץ־יודן” — דאס מיינט, אז זיי זיינען געשטאנען אונטערן שוץ פון קעניג אדער פריץ, און דער קעניג אדער פריץ האט געקענט טאן מיט זיי, וואס ער האט גע־וואלט. דער ייד האט געמוזט צאלן א ספעציעלן שטייער, וואו ער האט געוואוינט, און צו יעדער צייט האט מען אים געקענט אראפ־

טרייבן פון זיין וואוין־אָרט. ווען אַ ייד האָט געוואָלט אַריבערפאָרן פון איין אָרט אויף אַ צווייטן, האָט ער געמוזט צאָלן אַ באַזונדערן „לייב־שטייער". די צאָל יידישע חתונות איז באַגרענעצט געוואָרן, כדי די יידישע באַפעלקערונג זאָל זיך ניט פאַרמערן.

די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אין געטאָס. פון געטאָ האָט מען געמעגט אַרויסגיין אין דער קריסטלעכער טייל פון שטאָט נאָר אין באַשטימטע שטונדן פון טאָג. זונטיק און אין די קריסטלעכע יום־טובים האָט מען די געטאָ אינגאַנצן אָפּגעשלאָסן נאָך פיר אזייגער בייטאָג, כדי די יידן זאָלן ניט „פאַראומרייניקן" די הייליקע טעג. אין די גאַסן האָבן יידן ניט געטאָרט גיין איבער די טראָטואַרן. גאַסן יינגלעך פלעגן נאָכלויפן די יידן און זיי באַוואַרפן מיט שטיינער און נאָכשרייען פאַרשיידענע מיאוסע באַליידיקונגען.

מענער און פרויען האָבן געמוזט טראָגן אַ שאַנד־צייכן אויף זייערע קליידער: די מענער — אַ געל היטל אויפן קאָפּ און די פרויען — אַ געלן דעקטוך, אָדער אַ שטיק געלע סחורה אָנגענייט אויף די קליידער — אַ געלע לאַטע. יעדן שבת נאָכן עסן האָבן די פּאָליציי־באַאַמטע געטריבן יידישע מענער, פרויען און קינדער אין די קירכן צו הערן דרשות (רעדעס) וועגן קריסטנטום. די פּאָליציי האָט שטרענג אַכטונג געגעבן, אַז די יידן זאָלן ניט איינשלאָפן ביי די רעדעס און אַז זיי זאָלן זיך גוט צוהערן.

אין שפּאַניע און אין פּאָרטוגאַל זיינען נאָך פאַרבליבן אַ סך מאַראַנען, וואָס האָבן ניט געקענט אַנטלויפן. די אינקוויזיציע האָט ניט אויפגעהערט זיי צו פאַרפאָלגן. עס האָבן ווייטער געברענט די שרעקלעכע פייערן פון דער אינקוויזיציע. די יידן האָבן מיט מוט איבערגעטראָגן די מוראדיקע פייניקונגען און האָבן באַהאַלטענערהייט אָפּגעהיט דעם גלויבן פון זייערע עלטערן.

11

משה מענדעלסאָן

אין יאָר 1729 איז אין אַ קליין שטעטל, דעסוי, אין דייטשלאַנד, געבוירן געוואָרן ביי אַן אָרעמען יידישן סופר אַ זון, משה. דער

יידישע געשיכטע העפטן

יינגל איז באַשערט געווען אַריינצוברענגען אַ גרויסע ענדערונג אין דעם לעבן פון די דייטשישע יידן.

דאָס יינגל האָט אַרויסגעוויזן אַ גרויסן חשק צום לערנען. פון זיצן שטענדיק איבער זיינע ביכער איז ער געוואָרן אָפּגעשוואַכט און זיין רוקן איז געוואָרן איינגעבויגן.

צו פערצן יאָר האָט זיך משה מענדעלסאָן אַוועקגעלאָזט צופוס פון דעסוי קיין בערלין. דאָרט האָט געלעבט זיין געוועזענער רבי, דוד פרענקל, און נאָר אַ דאַנק אים האָט משה באַקומען דאָס רעכט אַריינצוקומען קיין בערלין.

דער יונגער מענדעלסאָן האָט זיך גענומען צום לערנען. ער האָט געלעבט אין אַ קעלער-שטיבל און האָט אָפט געליטן הונגער. חוץ תלמוד האָט ער אויך געלערנט שפּראַכן און אין אַ קורצער צייט האָט ער שוין געקענט לייענען פילאָזאָפישע ווערק אין אָרי־גינאַל אין דער דייטשישער און לאַטיינישער שפּראַך.

משה מענדעלסאָן האָט ליב געהאַט אין זיין פרייער צייט צו שפּילן שאַך. ער האָט זיך דורך דעם באַקאַנט מיט דעם באַרימטן דייטשישן שרייבער, לעסינג, און האָט אָפט פאַרבראַכט מיט אים. די צוויי שאַך-שפּילער זיינען געוואָרן אייביקע פריינט.

לעסינג האָט צוגערעדט מענדעלסאָנען אָנצוהייבן שרייבן. מענדעלסאָן האָט אָנגעשריבן זיין ערשט בוך „פילאָזאָפישע גע־שפּרעכן" און האָט עס געגעבן לעסינגן איבערצוקוקן און אויסצו־בעסערן. לעסינג האָט אָן מענדעלסאָנס וויסן אָפּגעדרוקט דאָס בוך און האָט מיט דעם אים אַריינגעפירט אין דער דייטשישער ליטע־ראַרישער וועלט.

לעסינג האָט פאָרגעשטעלט מענדעלסאָנען פאַר די גרעסטע דייטשישע געלערנטע. אומעטום האָט מען אים אויפגענומען מיט גרוים כבוד ווי אַ גרויסן געלערנטן.

משה מענדעלסאָן האָט אויסגענוצט זיין באַקאַנטשאַפט מיט די גרויסע געלערנטע צו פאַרבעסערן די לאַגע פון די יידן. ער האָט פאַראינטערעסירט זיינע קריסטלעכע פריינט, אַז זיי זאָלן זיך אָננעמען פאַר די פאַרפאָלגטע יידן.

מיט זיין אייגענער אויפפירונג און מיט זיין פיינעם כאַראַק־טער האָט מענדעלסאָן אויך באַוויזן, אַז יידן קענען זיין פיין און איידל, און אַז זיי זיינען פונקט אַזעלכע מענטשן ווי אַנדערע.

משה מענדעלסאָן

(1786—1729)

יידישע געשיכטע העפטן

מענדעלסאָן האָט אָנגעהויבן אַ גרויסע אויפקלערונגס־באַוועגונג צווישן די דייטשישע יידן. ער האָט איבערגעזעצט די ביבל אויף אַ ריינער דייטשישער שפּראַך. די איבערזעצונג איז געדרוקט געוואָרן מיט יידישע אותיות. אַ סך יידישע יונגעלייט האָבן זיך דורך דעם אויסגעלערנט די דייטשישע שפּראַך און האָבן אָנגעהויבן לייענען די דייטשישע ליטעראַטור.

מענדעלסאָנס נאָכפאָלגער האָבן פאָרגעזעצט זיין אַרבעט. זיי האָבן אויפגעלעבט די העברעאישע שפּראַך און האָבן אַריינגעבראַכט וועלטלעך וויסן צווישן יידן. זיי האָבן געעפנט שולן פאַר יידישע קינדער, וואו מען האָט געלערנט שפּראַכן, גראַמאַטיק און תנ״ך.

די אויפקלערונגס־באַוועגונג, וואָס משה מענדעלסאָן האָט געשאַפן, ווערט גערופן „השכלה באַוועגונג״ (האַסקאָלע). די נאָכפאָלגער פון דער באַוועגונג האָבן זיך גערופן „משכילים״ (מאַסקילים).

די השכלה באַוועגונג האָט געהאַט אַ סך קעגנער צווישן יידן. די קעגנער האָבן מורא געהאַט, אַז וועלטלעך וויסן וועט אַוועקנעמען די יוגנט פון יידישקייט. די משכילים האָבן אָבער געגלייבט, אַז יידן דאַרפן זיך אָפּזאָגן פון זייער אָפּגעשלאָסנקייט און אַז וועלטלעך וויסן וועט זיי דערהייבן אין די אויגן פון דער קריסטלעכער וועלט.

נאָך מענדעלסאָנס טויט האָט די השכלה באַוועגונג געבראַכט טרויעריקע רעזולטאַטן. דער אידעאַל פון די משכילים איז געוואָרן צו זיין גלייך אין אַלץ מיט די קריסטן. משה מענדעלסאָן איז געווען זייער אַ פרומער ייד. ער האָט געפירט אַ יידיש הויז און האָט קיינמאָל ניט פאַרגעסן, אַז ער איז אַ זון פון יידישן פאָלק. זיינע תלמידים אָבער האָבן זיך אַלץ מער דערווייטערט פון יידישקייט און שפּעטער זיינען זיי אינגאַנצן אָפּגעריסן געוואָרן פון יידישן פאָלק. אייניקע האָבן זיך געשמדט. אַזוי איז געווען מיט דעם גרויסן פּאָעט היינריך היינע און מיט אַ סך אַנדערע. מענדעלסאָנס אייגענע קינדער האָבן אויך פאַרלאָזט זייער פאָלק און זיינען געוואָרן קריסטן. געמישטע חתונות צווישן יידן און קריסטן זיינען געוואָרן אַלץ אָפטער און אָפטער אין דייטשלאַנד.

12

די פראַנצויזישע רעוואָלוציע

אין יאָר 1789 איז פאָרגעקומען די גרויסע פראַנצויזישע רעוואָלוציע. אויף דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג איז אָנגענומען געוואָרן די „דעקלעראַציע פאַר מענטשלעכע רעכט". די דעפּוטאַטן אויף דער פאַרזאַמלונג האָבן געפאָדערט, אַז אַלע באַגרענעצונגען קעגן יידן זאָלן אָפּגעשאַפט ווערן און אַז יידן זאָלן קריגן גלייכע רעכט מיט אַלע בירגער. עס האָט אָבער געדויערט נאָך צוויי יאָר, ביז די יידן אין פראַנקרייך האָבן באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג.

פון פראַנקרייך איז די יידישע גלייכבאַרעכטיקונג איבערגעגאַנגען אין אַנדערע לענדער. עס האָבן אָנגעהויבן פאַלן די טויערן פון די געטאָס. אין איי ניקע ערטער זיינען סטאָליאַרעס מיט העק אין די הענט אַריין אין די געטאָס און האָבן אָנגעהויבן ברעכן די שענדלעכע ווענט. די געטאָ־יידן האָבן אָנגעטאָן יום־טוב קליידער. איינער דעם אַנדערן איז אויפן האַלדז געפאַלן. מען האָט זיך געקושט און זיך אָפּגעגעבן מזל־טוב. יידן האָבן באַקומען גלייכע רעכט אין עסטרייך, אין איטאַליע און כמעט אין אַלע טיילן פון דייטשלאַנד.

אָבער אַזוי שנעל ווי די אַלע לענדער האָבן זיך באַפרייט פון פראַנקרייך נאָך נאַפּאָלעאָנס מפלה, האָבן זיך די רעגירונגען פון די לענדער גענומען צוריק איינפירן די אַלטע געזעצן פון מיטל־אַלטער קעגן יידן. עס זיינען ווידער באַנייט געוואָרן די אַלטע גזירות. אין דייטשלאַנד זיינען פאָרגעקומען פאָגראָמען אויף יידן. פון איי ניקע דייטשישע פראָווינצן האָט מען די יידן אינגאַנצן אַרויסגעטריבן. אין אַנדערע האָט מען זיי ווידער איינגעשלאָסן אין די ענגע געטאָס און מען האָט אַרויפגעלייגט אויף זיי שווערע שטייערן.

קעגן די נייע פאַרפאָלגונגען איז אָבער איצט אויפגעשטאַנען די יידישע אינטעליגענץ. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע באַוועגונג, וואָס האָט געפאָדערט, אַז יידן זאָלן אָנערקענט ווערן פאַר גלייכבאַרעכטיקטע בירגער אין אַלע לענדער. דער קאַמף האָט אָנגעהאַלטן אַ לאַנגע צייט. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָבן יידן אין דייטשלאַנד באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג.

יידישע געשיכטע העפטן

אין עסטרייך האָבן יידן אויך באַקומען גלייכע רעכט אין 19טן יאָרהונדערט. עס זיינען דאָרט אָפּגעשאַפט געוואָרן אַלע באַגרע־נעצונגען, וואָס האָבן געשטערט יידישע קינדער צו לערנען אין די רעגירונגס־שולן. יידן האָבן אָנגעהויבן זיך צו פאַרנעמען מיט די פּראָפעסיעס פון דאָקטוירים, אינזשענערן און אַנדערע.

אין איטאַליע איז אָפּגעשאַפט געוואָרן די געטאָ, וואו יידן זיינען געווען פאַרשפּאַרט הונדערטער יאָרן. אין ענגלאַנד האָבן יידן באַקומען פולע פּאָליטישע פרייהייט.

נאָר אין צוויי לענדער איז די לאַגע פון יידן ניט געענדערט געוואָרן. די פיינטשאַפט צו יידן האָט דאָרט ניט אויפגעהערט. די צוויי לענדער זיינען געווען רוסלאַנד און רומעניע.

13

יידן אין רוסלאַנד

אין סוף פון 18טן יאָרהונדערט איז פּוילן צעטיילט געוואָרן צווישן דייטשלאַנד, עסטרייך און רוסלאַנד. די גרעסטע טייל פּוילישע יידן איז איבערגעגאַנגען צו רוסלאַנד. די רוסישע רעגירונג האָט געשאַפן פאַר אירע יידן שווערע געזעצן און באַגרענעצונגען.

ווען ניקאָלאַי דער ערשטער איז געוואָרן צאַר אין רוסלאַנד, האָט ער באַשלאָסן אַריינצופירן די יידן אין רוסישן לעבן מיט גע־וואַלט. עס זיינע געעפנט געוואָרן שולן פאַר יידישע קינדער, וואו מען האָט געלערנט די רוסישע שפּראַך און קריסטלעכע תּפילות. יידישע עלטערן האָבן ניט געוואָלט שיקן זייערע קינדער אין די שולן. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מע וועט די קינדער צוגרייטן צו שמד.

אונטער ניקאָלאַי דעם ערשטן איז געשאַפן געוואָרן די „קאַנ־טאָניסטן־גזירה". עס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל אָפּצוגעבן יידישע יונגעלייט צו מיליטער דינסט אויף פינף און צוואַנציק יאָר. עס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף יידישע שטעט און שטעט־לעך צוצושטעלן אַ באַשטימטע צאָל סאָלדאַטן. אויב עס האָבן אויסגעפעלט יונגעלייט צו דער באַשטימטער צאָל, האָט מען גענו־מען קליינע יינגלעך. מען האָט די קליינע יינגלעך געכאַפּט, זיי אַוועקגעריסן פון זייערע עלטערן און זיי פאַרשיקט אין די ווייטע

גובערניעס (שטאטן) פון רוסלאנד. דארט האט מען די יינגלעך אפגעגעבן אין קריסטלעכע היימען. מען האט די יינגלעך געפייניקט און געצוואונגען צו שמד. ווען זיי האבן דערגרייכט דעם מיליטער עלטער, האט מען זיי אפגעגעבן פאר סאלדאטן אויף פינף און צוואנציק יאר.

אין די שטעטלעך פלעגן ארומקומען ספעציעלע „כאפערס", וואס פלעגן די יינגלעך כאפן. די געכאפטע יינגלעך האט מען גערופן „קאנטאניסטן".

א גרויסע פארלייכטערונג איז געקומען פאר די רוסישע יידן אין דער צייט פון דעם ליבעראלן צאר, אלעקסאנדער דעם צווייטן. ער האט אפגעשאפט די קאנטאניסטן גזירה. ער האט אויך דערלויבט יידן צו וואוינען אין די שטעט, וואו זיי האבן פריער ניט געטארט וואוינען. יידן האבן אנגעהויבן זיך צו פארנעמען מיט פארשיידענע פראפעסיעס. יידישע קינדער זיינען געגאנגען אין שולן. עס האבן אנגעהויבן צו דערשיינען רוסישע, העברעאישע און יידישע זשורנאלן. עס האבן אויפגעלעבט די העברעאישע און יידישע ליטעראטורן.

אין יענער צייט האט אנגעהויבן צו דרוקן זיינע ווערק דער באוואוסטער יידישער שרייבער שלום יעקב אבראמאוויטש, וואס איז בעסער באקאנט מיטן נאמען „מענדעלע מוכר ספרים". ער ווערט גערופן: „דער זיידע" פון דער יידישער ליטעראטור.

אבער נאך דעם טויט פון אלעקסאנדער דעם צווייטן האט זיך אין רוסלאנד צוריקגעקערט די פינצטערניש. עס האבן זיך אנגעהויבן נייע פארפאלגונגען אויף יידן. פון א סך שטעט און דערפער האט מען יידן ארויסגעטריבן. מען האט זיי דערלויבט צו וואוינען נאר אין געוויסע געגנטן. די געגנטן, וואו יידן איז דערלויבט געווען צו וואוינען, האבן געהייסן „תחום המושב".

עס האבן זיך אנגעהויבן פאגראמען אויף יידן. א סך יידישע שטעט זיינען חרוב געווארן. יידיש פארמעגן איז צעראבירט געווארן. מאסן יידן האבן פארלוירן זייערע לעבנס.

נאך שווערערע צייטן זיינען געקומען פאר די רוסישע יידן, ווען דארט איז געווארן צאר ניקאלאי דער צווייטער. מען האט ביי יידן צוגענומען זייערע פרנסות. די צאל יידישע קינדער אין די רוסישע שולן און אין די הויכשולן (גימנאזיעס) איז באגרענעצט

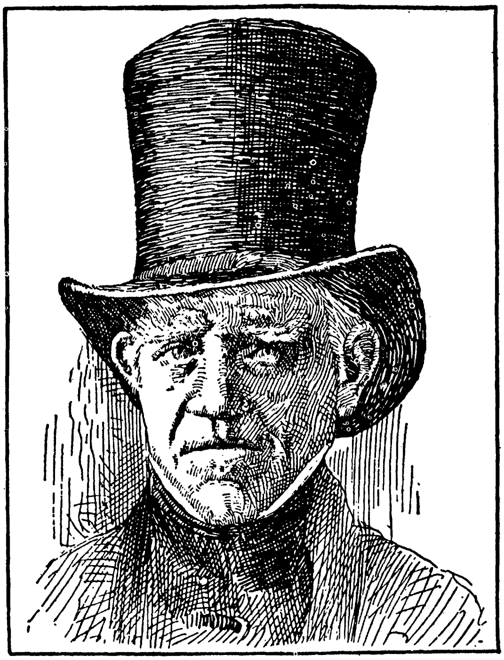

יהודה טורא

(1854—1775)

געוואָרן. אין די יאָרן 1903 און 1906 זיינען פאָרגעקומען שרעקלעכע פאָגראָמען אויף יידן נאָך מיט מער ווילדקייט, ווי אין די פריערדיקע יאָרן.

טויזנטער יידן זיינען געלאָפן פון רוסלאַנד וואוהין די אויגן האָבן זיי געטראָגן. אַ טייל איז געפאָרן קיין ארץ ישראל, אַ טייל האָט זיך געזוכט צו ראַטעווען אין דרום (סאוט) און אין צפון (נאָרד) אַמעריקע.

13

אַנטיסעמיטיזם

אויך אין אַנדערע לענדער פון אייראָפּע האָט זיך סוף 19טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן אַ נייע פיינטשאַפט צו יידן — אַנטיסעמיטיזם.

דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך אָנגעהויבן אין דייטשלאַנד. מען האָט אָנגעהויבן צו באַשולדיקן יידן, אַז זיי געהערן צו אַ נידעריקער ראַסע, וואָס קען זיך ניט צונויפלעבן מיט די אַרומיקע „אַריער". אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך האָבן זיך אָרגאַניזירט אַנטיסעמיטישע פּאַרטייען. מען האָט צוגענומען פון יידן זייערע רעכט. מען האָט זיי ניט צוגעלאָזט צו קיין רעגירונגס-שטעלעס. יידן פון אַנדערע לענדער האָט מען ניט אַריינגעלאָזט אין לאַנד.

אין עסטרייך האָט מען באַנייט די אַלטע באַשולדיקונג, אַז יידן נוצן קריסטלעך בלוט אויף פסח. אין אַ שטעטל, טיסאַ-עסלאַר, אין אונגאַרן, איז פאַרפאַלן געוואָרן אַ קריסטלעך מיידל. די אַנטיסעמיטן האָבן איינגערעדט אַ קליין יידיש יינגל, אַ זון פון אַ שמש, אַז ער זאָל עדות זאָגן, אַז ער האָט אַליין געזען, ווי זיין פאָטער און אַנדערע יידן האָבן דאָס מיידל געקוילעט. דער בלוט-בילבול האָט אין אַ סך שטעט פון עסטרייך אַרויסגערופן פּאָגראָמען אויף יידן. נאָך אַ לאַנגער אונטערזוכונג האָט דאָס געריכט באַפרייט די יידן פון דעם בילבול, אָבער די יידישע שונאים האָבן ניט אויפגעהערט צו העצן די קריסטן קעגן יידן.

אין פראַנקרייך האָבן די אַנטיסעמיטן באַשולדיקט אַ יידישן אָפיציר פון דער פראַנצויזישער אַרמיי, אַז ער האָט פאַרקויפט

מיליטערישע סודות צו דייטשלאַנד. דער אָפיציר, אַלפרעד דרייפוס, איז פאַרמשפט געוואָרן צו לעבנס־לענגלעכע געפענגעניש אויפן טייוולס אינדזל. דער פראַנצויזישער שרייבער, עמיל זאָלאַ און אַנדערע באַוואוסטע מענטשן האָבן זיך איינגעשטעלט פאַר דרייפוסן. זיי האָבן לאַנג געקעמפט ביז זיי איז געלונגען צו באַקומען פאַר אים אַ נייעם פּראָצעס. דרייפוס איז דערקלערט געוואָרן אומשולדיק און איז צוריק געוואָרן אַן אָפיציר נאָך מיט אַ גרעסערן ראַנג ווי פריער.

15

די נייע וועלט

אין 1492 האָט קריסטאָפער קאָלומבוס אַנטדעקט די נייע וועלט — אַמעריקע. אויף קאָלומבוסעס שיפן האָבן זיך געפונען זעקס שפּאַנישע יידן אַנוסים (מאַראַנען). דער ערשטער מאַטראָז, וואָס האָט דערזען לאַנד, איז געווען אַ ייד, ראָדריגאָ דע טריאַנאַ. דער ערשטער ווייסער מענטש צו באַטרעטן די נייע ערד איז געווען דער ייד, לואיס דע־טאָרעס, אַ קענער פון שפּראַכן, וואָס קאָלומבוס האָט אים מיטגענומען פאַר אַן איבערזעצער. דער דאָקטער אויף קאָלומבוסעס שיף איז אויך געווען אַ ייד, אַ מאַראַן, באַרנעל.

יידן האָבן אינגיכן אָנגעהויבן פאָרן קיין אַמעריקע זוכן אַ נייע היים פאַר זיך, וואו זיי זאָלן קענען לעבן אָן מורא פאַרן מאָרגנדיקן טאָג. די ערשטע אימיגראַנטן זיינען געקומען פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. זיי האָבן זיך באַזעצט אין בראַזיליע, וואָס האָט דעמאָלט געהערט צו האָלאַנד.

אָבער אויך דאָ האָבן זיי ניט לאַנג געקענט לעבן רואיק. בראַזיליע איז איינגענומען געוואָרן פון פּאָרטוגאַל אין 1644 און די גלחים האָבן איינגעפירט די אינקוויזיציע. ווידער אַמאָל האָט מען געברענט יידן אויף די שייטערהויפנס. די יידן האָבן געמוזט פאַרלאָזן זייערע היימען. זיי האָבן זיך אַוועקגעלאָזט קיין צפון אַמעריקע.

אַ קליינע גרופּע, 23 יידן, איז אָנגעקומען קיין ניי־אַמסטערדאַם, וואָס האָט געהערט צו האָלאַנד. דער גאָווערנאָר פון ניי־אַמסטערדאַם,

יידישע געשיכטע העפטן

פעטער סטיוועסאנט, האָט זיי זייער שלעכט באַהאַנדלט. ער האָט געשאַפן פאַר זיי באַגרענעצונגען, אָבער ענדלעך האָבן זיי געוואונען גלייכע רעכט מיט אַלעמען. דאָס איז געווען דער ערשטער יידישער ישוב. אין צפון אַמעריקע.

אין 1664 איז ניי־אַמסטערדאַם איבערגעגאַנגען צו ענגלאַנד. דער נאָמען פון דער שטאָט איז געביטן געוואָרן אויף ניו יאָרק. די צאָל יידן איז פאַרגרעסערט געוואָרן.

אויך אין אַנדערע אַמעריקאַנער קאָלאָניעס האָבן זיך באַזעצט יידישע אימיגראַנטן. עס זיינען אויסגעוואַקסן יידישע ישובים אין ניופאָרט, אין פענסילוויינ־ע און אין סאַוואַנע, דזשאָרדזשיע. אין די אַלע קאָלאָניעס האָבן יידן זיך פאַרנומען מיט האַנדל. זיי האָבן געלעבט בשלום מיט זייערע קריסטלעכע שכנים. זיי האָבן פריי אָפּגעהיט זייער גלויבן און האָבן געהאַט אייגענע שולן און בית־עלמינס.

צווישן די יידן, וואָס זיינען באַוואוסט געוואָרן אין יענע קאָלאָ־ניאַלע צייטן, איז ווערט צו דערמאָנען אהרן לאָפּעז, פון ניופאָרט, וואָס האָט געגרינדעט אַן אַקאַדעמיע אין מאַסאַטשוזעטס. אין ניו אָרלעאַנס איז באַרימט געוואָרן דער גרויסער יידישער פילאַנטראָפּ, יהודה טוראָ. ער האָט געהאַט אַ ברייט האַרץ, וואָס האָט ניט געוואוסט קיין אונטערשייד צווישן מענטשן פון איין ראַסע און אַ צווייטער. ווען אים ווערט דערציילט, אַז זיינס אַ פריינד האָט אים איין מאָל פאַרגוואָרפן זיין גוטסקייט צו נעגערשע שקלאַפן. טוראָ האָט אים אויף דעם געענטפערט: „עבדים היינו" — מיר זיינען אַליין געווען שקלאַפן ביי פּרעה אין מצרים.

אין ניופאָרט, האָט מען נאָך טוראָן אַ נאָמען געגעבן אַ גאַס און אַ שטאָטישן פּאַרק.

אַלע יידישע קאָלאָניסטן האָבן ליב געהאַט זייער נייע היים. ווען עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה קעגן ענגלאַנד, האָבן זיי אַרויסגעוויזן זייער גרויסע ליבשאַפט צו דעם נייעם לאַנד (1775).

16

די מלחמה קעגן ענגלאַנד

אין דער מלחמה קעגן ענגלאַנד פאַר דער אומאָפּהענגיקייט פון די אַמעריקאַנער קאָלאָניעס האָבן יידן געהאָלפן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקענט. אין טשאַרלסטאָן האָבן זיי צונויפגעשטעלט אַן אָפּטיילונג פון דער אַרמיי אינגאַנצן פון יידישע סאָלדאַטן.

צווישן די יידישע פּאַטריאָטן האָבן זיך אויסגעצייכנט פראַנסיס סאָלוואַדאָר פון סאַוט קאַראָליינע, מאָיאָר בענדזשאַמין נאָנעס פון פילאַדעלפיע און אסתר און דוד העיז פון ניו יאָרק. אין דער אַמעריקאַנער געשיכטע זיינען פאַרשריבן די נעמען פון זיבן און צוואַנציק יידישע אָפיצירן פון יענער צייט, וואָס האָבן זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זייער העלדישקייט און איבערגעגעבנקייט.

מער פון אַלע פּאַטריאָטן פון יענער צייט איז באַוואוסט דער ייד, חיים סאָלאָמאָן. די ענגלענדער האָבן אים פאַרשפּאַרט אין תפיסה אין ניו יאָרק. אים איז געלונגען צו אַנטלויפן פון תפיסה קיין פילאַדעלפיע. ער האָט געהאָלפן דער אַמעריקאַנער רעגירונג פינאַנסירן די מלחמה מיט גרויסע סומעס געלט. שפּעטער האָט די רעגירונג פון די פאַראייניקטע שטאַטן געוואָלט צוריקצאָלן דאָס געלט צו חיים סאָלאָמאָנס יורשים, אָבער זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צוריקצונעמען. אין 1936 האָט מען אין שיקאַגאָ אויפגעשטעלט אַ מאָנומענט פאַר דעם גרויסן פּאַטריאָט.

אויס דאַנקבאַרקייט צו יידן פאַר זייער הילף אין דער מלחמה קעגן ענגלאַנד האָט דזשאָרדזש וואַשינגטאָן געשריבן צו דער יידישער קהילה פון ניופּאָרט, ראָוד איילאַנד:

„איך האָף און ווינטש, אַז די קינדער פון אברהמען, וואָס וואוינען אין דעם לאַנד, וועלן אויך אויף ווייטער פאַרדינען דעם גוטן ווילן פון זייערע שכנים, און אַז יעדער איינער פון זיי וועט קענען זיצן אין זיכערקייט אונטער זיין ווינשטאָק און זיין פייגנבוים, אָן מורא פאַר קיינעם".

אויך אין דער מלחמה פון 1812 מיט ענגלאַנד האָבן זיך באַטייליקט אַ סך יידן. צווישן זיי האָט זיך אויסגעצייכנט קאָמאַדאָר אוריה לעווי. אַ דאַנק אים האָט מען אין דעם אַמעריקאַנער פלאָט

עמאַ לאַזאַרוס

(1889—1849)

אָפּגעשאַפט קערפּערלעכע שטראָף. קאָמאָדאָר לעווי איז געווען אַ הייסער פּאַטריאָט און אַ פרומער ייד. ער האָט קיינעם ניט געלאָזט וואַרפן קיין פלעק אויף יידן.

אַן אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייט אין אָנהייב פון 19טן יאָר-הונדערט איז געווען מרדכי עמנואל נח. ער האָט אַ לאַנגע צייט געטרוימט וועגן גרינדן אַ יידישע רעפּובליק אין אַמעריקע. ער האָט אָפּגעקויפט דעם אינדזל „גרענד איילאַנד" לעבן באַפאַלאָ און האָט אים אַ נאָמען געגעבן „אררט" — נאָך דעם באַרג, וואו עס האָט זיך אָפּגעשטעלט נחס תיבה נאָכן מבול. מרדכי עמנואל נח האָט געשיקט אַ רוף צו יידן פון דער וועלט צו קומען זיך באַזעצן אין דעם נייעם „ציון". פון דעם פּראָיעקט האָט זיך אָבער גאָרניט אויסגעלאָזט. מרדכי עמנואל נח איז ביזן סוף פון זיין לעבן פאַר-בליבן אַ הייסער פאַרטיידיקער פון יידישע רעכט.

17

די פאַראייניקטע שטאַטן

די יידן האָבן געמאַכט אַמעריקע פאַר זייער היים און האָבן אַ סך בייגעטראָגן צו דער אַנטוויקלונג פון דעם לאַנד.

זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פּאַטריאָטיזם אין דער צייט פון דעם בירגער-קריג. אויף ביידע זייטן האָבן יידן גענומען אַ טיכטיקן אַנטייל און האָבן בראַוו געקעמפט.

דער צווייטער גרויסער שטראָם פון אימיגראַציע איז געקומען פון דייטשלאַנד. די אימיגראַציע פון אשכנזישע יידן האָט זיך אָנגעהויבן אין 18-טן יאָרהונדערט און האָט אָנגעהאַלטן ביזן סוף פון 19-טן יאָרהונדערט. די דייטשישע יידן האָבן זיך באַזעצט אין די דרום, מזרח און מערב שטאַטן. אין 1818 זיינען אין אַמעריקע געווען איינגאַנצן, דריי טויזנט יידן. דרייסיק יאָר שפּעטער, אין 1848, איז די צאָל שוין געווען פופציק טויזנט און נאָך אין דרייסיק יאָר אַרום, אין 1878, האָט די צאָל יידן שוין דערגרייכט צו אַ פערטל מיליאָן.

די אימיגראַנטן האָבן געעפנט זייערע אייגענע שולן. עס זיינען

יידישע געשיכטע העפטן

געגרינדעט געוואָרן יידישע דרוקעריען. די דייטשישע אימיגראַנטן האָבן אויך גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין דער ליטעראַטור. צווישן אַנדערע איז באַרימט געוואָרן די דיכטערין, עמאַ לאַזאַרוס. זי האָט אָנגעהויבן שרייבן אין דער צייט פון די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד. אויף דער סטאַטוע פון פרייהייט אין דעם אַמעריקאַנער האַפן זיינען אויסגעקריצט אירע אומשטערבלעכע ווערטער, מיט וועלכע זי רופט אַלע אונטערדריקטע און פאַרפאָלגטע פון די אייראָפּעאישע לענדער צו קומען צו די ברעגן פון דעם פרייען לאַנד.

די אימיגראַנטן האָבן אויך געלאָזט הערן זייער שטים לטובת זייערע פאַרפאָלגטע יידישע ברידער אין אַנדערע לענדער. זיי האָבן זיך אָנגענומען פאַר די רוסישע יידן און האָבן שטאַרק פּראָטעסטירט קעגן פאַרפאָלגונגען אויף יידן אין רומעניע.

דער דריטער שטראָם אימיגראַנטן איז געקומען מייסטנס פון רוסלאַנד. ער האָט זיך אָנגעהויבן אין די אַכציקער יאָרן פון 19־טן יאָרהונדערט, אין צייט פון די פּאָגראָמען (1881—1882). די צאָל יידן אין אַמעריקע אין צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אויסגעוואַקסן צו דריי מיליאָן.

אין דערזעלבער צייט זיינען אויך אויסגעוואַקסן יידישע ישובים אין אַרגענטינע און אין קאַנאַדע. אין אַרגענטינע האָט דער יידישער פילאַנטראָפּ, באַראָן הירש, אָפּגעקויפט ביי דער רעגירונג גרויסע שטרעקעס לאַנד און האָט געגרינדעט גרויסע קאָלאָניעס פון יידישע ערד־אַרבעטער.

די רוסישע אימיגראַנטן איז געווען שווער זיך צוצופּאַסן צו די נייע באַדינגונגען אין דעם נייעם לאַנד. זיי האָבן איבערגעלאָזט זייערע פאַמיליעס אין דער אַלטער היים און האָבן געמוזט אָפּשפּאָרן פון זייערע פאַרדינסטן צו שיקן געלט אַהיים, אָדער אַריבערצוברענגען די פאַמיליעס קיין אַמעריקע. די אימיגראַנטן האָבן דערפאַר געמוזט אַרבעטן זייער שווער אין די „סוועט־שעפּער" אונטער שלעכטע באַדינגונגען. די פאַרדינסטן זיינען געווען קליינע. די אַרבעטס־שטונדן זיינען געווען לאַנגע, אָפט זעכצן און אַכצן שעה אַ טאָג.

אַ טייל אימיגראַנטן האָט זיך פאַרנומען מיט פּעדלעריי. דער פּעדלער האָט זיך אַרומגעטראָגן מיט זיין קאָרב סחורה איבער די גאַסן און האָט אָפט אויך געוואַנדערט פון איין שטאָט אין דער

אנדערער. ער האט זיך געפלאגט און געלעבט מיט דער האפענונג, אז אים וועט געלינגען זיך צוזושלאגן צו א בעסער געשעפט.

די מייסטע אימיגראנטן האבן זיך אפגעשטעלט אין די גרויסע שטעט: ניו יארק, פילאדעלפיע און באסטאן. זיי האבן געלעבט אין קאמפאקטע מאסן. דא האבן זיי געגרינדעט לאנדסמאנשאפטן: פאראיינען פון מענטשן פון איין שטאט אדער פון איין געגנט. זיי האבן געהאט זייערע שולן, חברות און ארגאניזאציעס. מיט דער צייט האבן די יידישע ארבעטער געגרינדעט יוניאנס צו באשיצן זייערע עקאנאמישע אינטערעסן. עס זיינען אויך געשאפן געווארן ארגאניזאציעס פאר קעגנזייטיקער הילף. די גרעסטע צווישן די ארגאניזאציעס זיינען „דער ארבעטער רינג" און „דער יידיש-נאציאנאלער ארבעטער פארבאנד".

די רוסישע אימיגראנטן האבן מיטגעבראכט מיט זיך די יידישע שפראך. זיי האבן גערעדט און געלייענט יידיש און עס האבן דער-פאר אנגעהויבן צו וואקסן יידישע צייטונגען און זשורנאלן. די גרעסטע צווישן זיי זיינען אין יענער צייט געווען „דער פאָרווערטס" און „דער טאגעבלאט".

עס האט אויך אנגעהויבן צו וואקסן די יידישע ליטעראטור אין אמעריקע. עס זיינען באוואוסט געווארן די יידישע דיכטער: מאָרים ראָזענפעלד און אברהם ליעסין; די יידישע שרייבער: ז. ליבין און ליאָן קאָברין; דער שאפער פון יידיש טעאטער אברהם גאָלדפאדען; דער דראמאטורג יעקב גאָרדין און אנדערע.

אין אנהייב פון 20-טן יארהונדערט איז אנגעקומען א פרישער שטראָם אימיגראנטן פון רוסלאנד. זיי זיינען געשטאנען קולטורעל א סך העכער פון די ערשטע אימיגראנטן. די יידישע קולטור איז זיך א דאנק דעם נייעם דור אימיגראנטן נאך מער צעוואקסן אין אמעריקע. עס זיינען געגרינדעט געווארן מאָדערנע יידישע שולן צו דערציען יידישע קינדער: די שולן פון יידיש-נאציאנאלן ארבע-טער פארבאנד ,די שלום עליכם פאָלק-שולן און די שולן פון ארבע-טער רינג. עס האבן אנגעהויבן צו דערשיינען נייע יידישע צייטונ-גען און זשורנאלן. די צאל יידישע שרייבער און דיכטער איז א סך פארגרעסערט געווארן.

18

צ י ו נ י ז ם

אין דערזעלביקער צייט, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע פון רוסלאַנד קיין אַמעריקע, האָט זיך פון דאָרט אויך אָנגעהויבן אַ קלענערע עמיגראַציע קיין ארץ ישראל. ווי אין די אַלטע צייטן פון גלות בבל,האָט זיך ווידער דערהערט די אַלטע שבועה: „אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, זאָל מיין רעכטע האַנט פאַרגעסן ווערן.” גרופּעס סטודענטן און אַנדערע יונגע לייט האָבן אויסגעוואַנדערט פון רוסלאַנד קיין ארץ ישראל מיטן צוועק אויפצובויען דאָס יידישע לאַנד. זיי זיינען געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען „בילו” — פאַרקירצט פון די ווערטער: „בית יעקב לכו ונלכה” — הויז פון יעקב, לאָמיר גיין. זיי זיינען געווען באַגייסטערט פאַר זייער אידעאַל און האָבן געאַרבעט מיט דער גרעסטער אָנשטרענגונג. זייערע דערגרייכונגען זיינען אָבער ניט געווען קיין גרויסע, ווייל די טערקישע רעגירונג האָט געשטערט די יידישע איינוואַנדערונג.

די באַוועגונג פאַר אַ יידישער היים אין ארץ ישראל האָט זיך ערשט אַנטוויקלט שפּעטער אונטער דער פירונג פון דאָקטאָר טעאָדאָר הערצל. ער איז געבוירן געוואָרן אין עסטרייך אין יאָר 1860.

יונגערהייט האָט ער זיך זייער ווייניק אינטערעסירט מיט דעם לעבן פון יידן. אין צייט פון דעם דרייפוס פּראָצעס אין פראַנקרייך האָט אַ ווינער צייטונג געשיקט הערצלען קיין פּאַריז בייצוּוואוינען און צו באַשרייבן דעם פּראָצעס. דער אַנטיסעמיטיזם אין פראַנקרייך האָט דערוועקט אין דעם יונגן הערצלען אַ נייעם געדאַנק. ער האָט איינגעזען, אַז פאַר יידן איז ניט גענוג צו קריגן גלייכבאַרעכטיקונג אין די לענדער ,וואו זיי וואוינען. דער ייד ווערט אומעטום באַטראַכט ווי אַ פרעמדער. כדי יידן זאָלן קענען אומגעשטערט אַנטוויקלען זייער קולטור און לעבן ווי אַ פאָלק, מוזן זיי האָבן אַן אייגן לאַנד מיט אַן אייגענער מלוכה.

דאָקטאָר טעאָדאָר הערצל איז געוואָרן דער פאָטער פון דער באַוועגונג, וואָס הייסט „ציוניזם”. די באַוועגונג האָט גלייך געקראָגן אַ סך אָנהענגער. אין יאָר 1897 איז פאַררופן געוואָרן דער ערשטער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באַזעל, שווייצאַריע. דאָקטער הערצל

יידישע געשיכטע העפטן

האט מיט זיינע פייערדיקע רעדעס אנגעצונדן טויזנטער יידישע הערצער איבער דער גאנצער וועלט. ער האט געפירט פארהאנדלונגען מיט דעם טערקישן סולטאן וועגן אפגעבן ארץ ישראל פאר יידישער קאלאניזאציע. פון די פארהאנדלונגען האט זיך אבער גארניט אויסגעלאזט.

נאך דאקטער הערצלס טויט האבן זיינע נאכפאלגער איבערגענומען זיין ארבעט. די ציוניסטישע באוועגונג איז זיך צעוואקסן. פון איר האט זיך אויסגעטיילט אן אנדער באוועגונג: „די טעריטאריאליסטישע", וואס האט געהאלטן, אז חוץ ארץ ישראל דארפן יידן זוכן אנדערע טעריטאריעס, וואו זיי זאלן קענען פירן אן אייגן לעבן.

אין ארץ ישראל זיינען געשאפן געווארן קאלאניעס פון יידישע פיאנערן (חלוצים). אויף די אלטע זאמדן איז אויסגעוואקסן די יידישע שטאט תל־אביב. עס זיינען געגרינדעט געווארן ביבליאטעקן. אין 1925 איז געעפנט געווארן דער בארימטער יידישער אוניווערסיטעט. זומפן זיינען אויסגעטריקנט געווארן, עס איז דורכגעפירט געווארן א באוואסערונג פראיעקט. דאס יידישע לאנד איז נאך הונדערטער יאר געווארן פון א וויסטעניש א פרוכטבאר לאנד.

א סך שוועריקייטן זיינען געלעגן אין וועג פון די פיאנערן. די אראבער האבן ארגאניזירט פראטעסטן און אויפשטאנדן קעגן דער יידישער באפעלקערונג פון ארץ ישראל. פון צייט צו צייט זיינען פארגעקומען בלוטיקע צוזאמענשטויסן צווישן יידן און אראבער.

נאכן ערשטן וועלט־קריג איז ארץ ישראל איבערגעגאנגען אונטער דער פארוואלטונג פון ענגלאנד. אנדערע רעגירונגען האבן צוגעשטימט צו געבן ענגלאנד דעם מאנדאט, דאס רעכט, צו רעגירן איבער ארץ ישראל.

אין יאר 1917 האט דער ענגלישער מיניסטער, לארד באלפור, ארויסגעגעבן אין נאמען פון דער ענגלישער רעגירונג א דעקלאראציע. אין דער דאזיקער דעקלאראציע, באקאנט אונטערן נאמען די „באלפור דעקלאראציע", וואס איז געשיקט געווארן צום באוואוסטן ציוניסטישן פירער ד"ר חיים ווייצמאן, ווערט געזאגט, אז ענגלאנד נעמט אויף זיך דורכצופירן א פלאן, אז ארץ ישראל זאל ווערן די נאציאנאלע היים פאר יידן.

די אראבער האבן אנגעהויבן באקעמפן דעם ציוניזם און די

יידישע געשיכטע העפטן

יידישע שטרעבונגען. די ענגלישע רעגירונג האָט גיכער געוואָלט צופרידנשטעלן די אַראַבער, איידער די יידן, און האָט אינגאַנצן אָפּגעשטעלט די ווייטערדיקע איינוואַנדערונג פון יידן קיין ארץ ישראל. זי האָט געשאַפן „דאָס ווייסע פּאַפּיר", וואָס האָט אינגאַנצן פאַרשלאָסן די טויערן פון ארץ ישראל פאַר יידן.

אונטער די שווערסטע באַדינגונגען זענען דאָך יידן געקומען קיין ארץ ישראל. געבויט זייער לעבן און זיי האָבן געבראַכט דעם לאַנד אַ סך נוצן. זיי האָבן אויפגעלעבט די העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער יידישער ליטעראַטור פון די „גלות לענדער". דער „זיידע", מענדעלע מוכר ספרים, האָט באַרייכערט די יידישע ליטעראַטור מיט זיינע ווערק, אין וועלכע ער מאָלט דאָס יידישע לעבן פון 19-טן יאָרהונדערט. דער גרויסער יידישער הומאָריסט, שלום עליכם (שלום ראַבינאָוויטש), האָט געשריבן זיינע הומאָריסטישע דערציילונגען. עס איז אויפגעטראָטן יצחק לייבוש פּרץ מיט זיינע דערציילונגען פון דעם לעבן פון יידן אין פּוילן און מיט זיינע חסידישע און פאָלקסטימלעכע דערציילונגען. דער דיכטער שמעון פרוג האָט געשריבן זיינע שיינע לידער אויף רוסיש און אויף יידיש. צו דער צייט געהערט אויך דער גרעסטער דיכטער פון דער נייע העברעאישער ליטעראַטור, חיים נחמן ביאַליק.

19

סאָציאַלע באַוועגונגען

צוזאַמען מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג איז צווישן יידן אויך געוואַקסן די סאָציאַליסטישע באַוועגונג.

אין 1897 איז פון פאַרטרעטער פון פאַרשיידענע יידישע אַרבעטער גרופּעס געשאַפן געוואָרן די יידישע סאָציאַליסטישע אַרבעטער אָרגאַניזאַציע „בונד". דער בונד האָט אָנגעפירט אַ פאַרצווייגטע פּראָפּאַגאַנדע צווישן יידישע אַרבעטער אויף יידיש און האָט געקעמפט פאַר פולשטענדיקער גלייכבאַרעכטיקונג פון יידן אין אַלע לענדער, וואו זיי וואוינען.

יידישע געשיכטע העפטן

פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער פּאַרטיי האָט זיך אויך אויסגעטיילט די פּאַרטיי „פּועלי ציון", וואָס פאַרבינדט די אויפלעבונג פון ארץ ישראל, ווי אַ יידיש לאַנד, מיט דעם סאָציאַליזם. פון דער טעריטאָריאַליסטישער אָרגאַניזאַציע האָט זיך אויסגעטיילט די אַרבעטער פּאַרטיי „ציוניסטן-סאָציאַליסטן", מער באַקאַנט אונטערן נאָמען ס"ס (עס"עס).

די רוסישע רעגירונג האָט שווער פאַרפאָלגט די סאָציאַליסטן און די ציוניסטן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע כוואַליע פון פּאָגראָמען. אין יאָר 1903 זיינען פאָרגעקומען בלוטיקע פּאָגראָמען אין קיעוו, אין קעשענעוו, אין האָמל, און אין אַנדערע שטעט.

צען יאָר שפּעטער אין 1913, איז באַנייט געוואָרן דער „בלוט-בילבול". אַ ייד, מענדל ביילים, איז באַשולדיקט געוואָרן, אַז ער האָט דערמאָרדעט אַ קריסטלעך יינגל, כדי צו באַנוצן זיין בלוט אויף פּסח. דער פּראָצעס האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם איבער דער גאַנצער וועלט. אַ סך געלערנטע פון אַנדערע לענדער זיינען געפאָרן קיין רוסלאַנד און האָבן באַוויזן די פאַלשקייט פון דער באַשולדיקונג. מענדל ביילים איז ענדלעך באַפרייט געוואָרן און איז געקומען קיין אַמעריקע.

20

די ערשטע וועלט-מלחמה

אין 1914 איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט-מלחמה. די לאַגע פון יידן אין מזרח אייראָפּע איז געוואָרן זייער טראַגיש. די צאַרישע רעגירונג האָט געטריבן יידן פון די געגנטן, וואָס זיינען געווען נאָענט צום דייטשישן פראָנט. יידן זיינען באַשולדיקט געוואָרן, אַז זיי ווילן העלפן דייטשלאַנד.

אין 1917 איז פאָרגעקומען די רוסישע רעוואָלוציע. דער צאַר ניקאָלאַי דער צווייטער איז אַרונטערגעזעצט געוואָרן. יידן האָבן באַקומען גלייכבאַרעכטיקונג. עס איז זיי אָבער ניט באַשערט געווען צו לעבן רואיק.

אין אוקראַינע איז פאָרגעקומען אַן אויפשטאַנד קעגן דער

יידישע געשיכטע העפטן

נייער סאָוויעטישער רעגירונג. מער פון אַלעמען האָבן געליטן די יידן. דער פירער פון דעם אויפשטאַנד, פעטלורע, האָט אָרגאַניזירט מיט דער הילף פון קאָזאַקישע באַנדעס שרעקלעכע פּאָגראָמען אויף יידן. אין אַ גאַנצער ריי שטעט פון אוקראַינע האָט יידיש בלוט זיך געגאָסן טייכנווייז. אויך אַנדערע פירער פון אַרמייען האָבן געקעמפט קעגן דער סאָוויעטישער רעגירונג און האָבן פּאָגראָמירט יידישע שטעט און אָנגעמאַכט אַ חורבן אין אַ סך יידישע קהילות.

ענדלעך האָט די סאָוויעטישע מאַכט צעשלאָגן די אוקראַינער באַנדעס. אוקראַינע איז געוואָרן אַ טייל פון סאָוויעטישן רוסלאַנד. די סאָוויעטישע רעגירונג האָט דערקלערט אַנטיסעמיטיזם פאַר אַ פאַרברעכן, וואָס ווערט באַשטראָפט מיט טויט. די סאָוויעטן־רעגירונג האָט פּראָקלאַמירט די געגנט פון בירא־בידזשאַן אין ווייטן מזרח פאַר אַ יידישער טעריטאָריע. בירא־בידזשאַן האָט געזאָלט ווערן אַן אויטאָנאָמער יידישער ישוב, אָבער דער פּלאַן איז נישט דורכגעפירט געוואָרן.

אין די ערשטע יאָרן, ווען די סאָוויעטישע רעגירונג האָט איבערגענומען די מאַכט, האָבן יידן פאַרנומען רעגירונגס שטעלעס. עס זיינען אויך געגרינדעט געוואָרן יידישע שולן, וואו אַלצדינג איז געלערנט געוואָרן אויף יידיש. עס זיינען דערשינען יידישע צייטונגען, זשורנאַלן און ביכער.

די דאָזיקע קולטור טעטיקייטן זיינען אָבער געוואָרן ווייניקער און ווייניקער, און אין די לעצטע יאָרן זיינען זיי אינגאַנצן פאַרשוואונדן. עס זיינען אויך אומגעבראַכט געוואָרן אַ גרויסע צאָל יידישע שרייבער, וואָס האָבן באַרייכערט די יידישע ליטעראַטור מיט ווichtיקע ווערק.

היינט איז קיין יידישע קולטור טעטיקייט אין סאָוויעטן פאַרבאַנד נישטאָ. מיר ווייסן זייער ווייניק ווי אַזוי יידן לעבן דאָרטן איצטער. מען רעכנט אַז אין סאָוויעטן פאַרבאַנד און אין די לענדער וואָס געפינען זיך אונטער דער ווירקונג פון די סאָוויעטן לעבן איצטער איבער צוויי מיט אַ האַלבן מיליאָן יידן.

21

די צווייטע וועלט־מלחמה

עטלעכע יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין דייטשלאַנד אויסגעוואַקסן אַ נייע אַנטיסעמיטישע באַוועגונג — דער נאַציזם. דער פירער פון דער באַוועגונג איז געווען אַ געוועזענער עסטרייכישער סאָלדאַט — אַדאָלף היטלער.

די יידן זיינען געווען די ערשטע צו דערפילן די מאַכט פון נאַציזם. די וואָס האָבן זיך געקענט אַרויסראַטעווען, זיינען אַנטלאָפן. די, וואָס זיינען געבליבן אין דייטשלאַנד, זיינען פאַרפאָלגט געוואָרן אויפן שווידערלעכסטן אופן. די נאַצים האָבן אָרגאַניזירט פאָגראָמען אויף יידן. יידישע קראָמען זיינען באַקאַטירט געוואָרן. מען האָט עפנטלעך געראַבירט יידיש פאַרמעגן און מען האָט פאַרברענט יידישע ביכער.

אין 1939, ווען די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָט היטלער פאַרכאַפּט כמעט אַלע אייראָפּעאישע לענדער. אין אַלע פאַרכאַפּטע לענדער האָבן די נאַצים אויסגעהרגעט צענדליקער טויזנטער יידן. אַנדערע צענדליקער טויזנטער האָט מען אַוועקגעפירט אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן און מען האָט זיי דאָרט דערשטיקט מיט גיפטיקע גאַזן אין די נאַצישע גאַז־קאַמערן. דערנאָך האָט מען זייערע קערפּערס פאַרברענט אין גרויסע אויוונס. אַ סך מענער, פרויען און קינדער האָט מען אָן רחמנות דערשאָסן. די נאַצים האָבן געצוואונגען יידן צו גראָבן זייערע אייגענע קברים און זיי האָבן זיי פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט.

אין וואַרשע האָבן געלעבט איבער דריי הונדערט טויזנט יידן. היטלער האָט אָנגעהויבן דורכצופירן זיין מערדערישן פּלאַן אומצוברענגען אַלע יידן. די נאַצים האָבן אַריבערגעפירט טויזנטער פּוילישע יידן אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן. זיי האָבן אויפגעבויט אין די לאַגערן פון אושוויץ, טרעבלינקע, בוכנוואַלד און אַנדערע לאַגערן גאַז־קאַמערן אין גרויסע אויוונס. טויזנטער און טויזנטער מענער, פרויען און יונגע קינדער האָבן די נאַצים דערשטיקט מיט גיפטיקע גאַזן און זייערע קערפּערס פאַרברענט אין די אויוונס.

אין דער וואַרשעווער געטאָ האָבן די דייטשן פאַרטריבן אַרום דריי הונדערט טויזנט יידן. זיי האָבן אַהין אויך אַריבערגעפירט

יידישע געשיכטע העפטן

ארום צוויי הונדערט טויזנט יידן פון עסטרייך. יעדן טאָג האָבן די נאַצים אוועקגעפירט טויזנטער יידן פון געטאָ אין די קאָנצענטראַציע-לאַגערן, צו די גאַז-קאַמערן.

ענדלעך האָבן די פאַרטריבענע אין דער וואַרשעווער געטאָ באַשלאָסן גיכער צו שטאַרבן מיט כבוד, איידער זיך לאָזן אומבריינגען פון די נאַצים. זיי האָבן זיך באַוואָפנט מיט געווער, וואָס זיי האָבן געשאַפן. זיי האָבן זיך אַנטקעגן געשטעלט די נאַצים אין די גאַסן פון וואַרשעווער געטאָ. פון דעכער און קעלערס האָבן זיי געשאָסן אויף דעם שונא, און די דייטשן האָבן טייער באַצאָלט פאַר דעם פאַרגאָסענעם יידישן בלוט. דריי און פערציק טעג האָט אָנגעהאַלטן דער העלדישער אויפשטאַנד אין דער וואַרשעווער געטאָ, ביז עס איז אָנגעקומען דער טאָג פון ערב פסח, דעם 19-טן אַפּריל 1943. די נאַצים האָבן באַשלאָסן מיט אַלע מיטלען צו ברעכן דעם אויפשטאַנד און אומצוברענגען אַלע יידן פון געטאָ.

שטאַרק באַוואָפנט האָבן די נאַצים זיך אַריינגעריסן אין דער געטאָ. זיי האָבן אונטערגעצונדן איין געביידע נאָך דער צווייטער, די יידן האָבן העלדיש געקעמפט קעגן שונא. די שלאַכט איז אָנגעגאַנגען ביז, אין אַ הויז, איז געבליבן בלויז איין ייד. מיט דעם אויסרוף: „טויט צו די נאַצים! עס לעבט דאָס יידישע פאָלק!" האָט ער אַ וואַרף געטאָן זיין לעצטן גראַנאַט צווישן די נאַצים, און איז אַרונטערגעשפּרונגען צום טויט.

דער אויפשטאַנד אין דער וואַרשעווער געטאָ איז געווען אַ סיגנאַל צו די געטאָס אין אַנדערע פּוילישע שטעט. אויך דאָרטן האָבן יידן אויפגעהויבן אויפשטאַנדן און אַרויסגעוויזן העלדישן מוט אין זייער קאַמף מיט היטלערס רוצחים.

דער טאָג פון 19-טן אַפּריל וועט אייביק לעבן אין זיכרון פון דעם יידישן פאָלק. יידן איבער דער גאַנצער וועלט וועלן דערמאָנען די הייליקע מאַרטירער, פון דער וואַרשעווער געטאָ, און פון די געטאָס אין אַנדערע שטעט, וואָס האָבן אָפּגעגעבן זייערע לעבנס אויף קידוש השם פאַרן כבוד פון דעם יידישן פאָלק.

זעקס מיליאָן יידן זיינען אומגעקומען אין די הענט פון די נאַצים. איבער צוויי מיליאָן יידן האָבן פאַרלוירן זייערע היימען. טויזנטער קינדער זיינען געבליבן אָן עלטערן.

***

יידישע נעשיכטע העפטן

די צווייטע וועלט-מלחמה האט זיך געענדיקט אין מאי 1945 מיט א פולשטענדיקן זיג פון די אליאירטע פעלקער איבער נאצי-דייטשלאנד. דייטשלאנד איז פארנומען געווארן פון די ארמייען פון די פאראייניקטע שטאטן, ענגלאנד און סאוויעטן-רוסלאנד. היטלער און אייניקע פון זיינע מיניסטארן זיינען באגאנגען זעלבסטמארד. א סך אנדערע פירערס פון די נאצים זיינען ארעסטירט געווארן און זיינען פארמשפט געווארן צום טויט פאר די שרעקלעכע פאר-ברעכנס, וואס זיי זיינען באגאנגען.

די לאגע פון די לעבן-געבליבענע יידן איז געווען זייער א טרא-גישע. אן א דאך איבערן קאפ און מיט טויט-שרעק פאר דעם מארגנדיקן טאג האבן די אומגליקלעכע ארויסגעקוקט אויף הילף. זיי האבן געהאפט, אז פריינדלעכע פעלקער וועלן פאר זיי עפענען די פארשלאסענע טויערן און זיי ארייננלאזן. זיי האבן אויך גע-האפט, אז ענגלאנד וועט אפשאפן דאס „ווייסע פאפיר" און זיי וועלן געפינען א נייע היים אין ארץ ישראל. דארטן וועלן זיי פאר-געסן די שוידערלעכע יסורים און פייניקונגען, וואס זיי האבן אי-בערגעלעבט, און זיי וועלן געפינען א רואיק ווינקל פאר זיך און פאר זייערע פאמיליעס.

אבער די האפענונגען פון די אומגליקלעכע יידן זיינען נישט מקוים געווארן. דאס ווייסע פאפיר פון דער ענגלישער רעגירונג, וואס האט שטארק באגרענעצט יידישע אימיגראציע קיין ארץ ישראל איז פארבליבן אין קראפט. ענגלישע קריגס-שיפן האבן אפגעשטעלט אלע שיפן וואס האבן געפירט עמיגראנטן קיין ארץ ישראל, אראפגענומען די יידישע עמיגראנטן און זיי אוועקגעפירט קיין ציפערן אין קאנצענטראציע לאגערן.

22

א חלום ווערט מקויים

צוויי יאר נאך היטלערס מפלה, דעם 29טן נאוועמבער 1947, האבן די פאראייניקטע פעלקער פון דער וועלט (יונייטעד ניישאנס) אויף אן אלגעמיינער פארזאמלונג אין לעיק סוקסעס, ניו-יארק, בא-שלאסן צו צעטיילן ארץ-ישראל אויף צוויי מלוכות: א יידישע

יידישע געשיכטע העפטן

און אן אראבישע. דריי און דרייסיק פעלקער האבן געשטימט פאר דעם באשלוס, דרייצן זיינען געווען קעגן און עטלעכע פעלקער האבן זיך אין גאנצן צוריקגעהאלטן פון שטימען.

צווישן די דרייצן פעלקער, וואס האבן געשטימט קעגן דעם באשלוס, זיינען געווען זיבן אראבישע מלוכות. זיי האבן געסטראשעט מיט בלוט-פארגיסונג, אויב דער באשלוס וועט דורכגעפירט ווערן. אבער די פאראייניקטע פעלקער האבן דעם באשלוס ניט געביטן. די ענגלישע רעגירונג האט דערקלערט, אז זי וועט אויפגעבן איר מאנדאט איבער ארץ-ישראל ניט שפעטער פון דעם 15טן מאי 1948.

יידן איבער דער גאנצער וועלט האבן זיך געפרייט מיט דעם באשלוס. אבער זייער פרייד האט ניט לאנג געדויערט. עטלעכע טעג שפעטער האבן די אראבער אנגעהויבן אנצופאלן אויף יידישע קאלאניעס, שטעט און וועגן אין ארץ-ישראל. דער יידישער ישוב און די פרייוויליקע פארטיידיקונג-ארגאניזאציע „הגנה" האבן העלדיש געקעמפט קעגן די אראבער און האבן פארטיידיקט זייערע פאזיציעס.

אבער ניט געקוקט אויף די אלע שוועריקייטן און שטערונגען האט דער יידישער ישוב אין ארץ-ישראל זיך געגרייט צו דעם גרויסן היסטארישן טאג, ווען ער וועט קאנען דערקלערן ארץ-ישראל פאר א זעלבסטשטענדיק יידיש לאנד.

פרייטיק, דעם 14-טן מאי 1947, פינף טעג אין חודש אייר תש"ח, 10 אזייגער אין דער פרי, האט די ענגלישע מאכט פארלאזט ארץ-ישראל. מיט דעם האט זיך געענדיקט דער מאנדאט, און נאך אין דעם זעלביקן טאג, פיר אזייגער נאכמיטאג ערב שבת, האבן זיך אין דעם זאל פון דעם יידישן מוזיי אין תל-אביב פארזאמלט ארום פיר הונדערט יידישע פארשטייער. צווישן די פארזאמלטע זיינען געווען עלטערע איינוואוינער פון לאנד, ציוניסטישע טוער וואס האבן זיך באטייליקט אין דעם ערשטן ציוניסטישן קאנגרעס מיט פופציק יאר צוריק, און א צאל אנדערע מענער און פרויען, וואס זיינען אנטלאפן פון די צארישע פאגראמען אין רוסלאנד. מיט א ציטערדיקער שטים האט דוד בן גוריון פארגעלייענט פאר די פארזאמלטע די דעקלאראציע פון אומאפהענגיקייט, און האט פראקלאמירט פאר דער וועלט די גרינדונג פון דער יידישער מלוכה, וואס וועט טראגן דעם נאמען „ישראל".

ייִדישע געשיכטע העפטן

טרערן האָבן אַנגעפילט די אויגן פון די פאַרזאַמלטע. אַ סך פון זיי האָבן געוויינט אויפן קול. דאָס זיינען געווען טרערן פון פרייד, וואָס זיי האָבן דערלעבט די פאַרווירקלעכונג פון דעם לאַנג־יאָריקן ייִדישן חלום און פון הערצלס באַרימטער נבואה: „אויב איר וועט וועלן, וועט דאָס ניט זיין קיין חלום״!

די טויערן פון ישראל זיינען ברייט געעפנט געוואָרן פאַר אַלע ייִדן פון דער וועלט. די נייע רעגירונג האָט פייערלעך דערקלערט, אַז ישראל וועט געפירט ווערן אין איינקלאַנג מיט די פּרינציפּן פון פרייהייט, גערעכטיקייט און שלום, לויט די רייד פון די ייִדישע נביאים, אָן אונטערשייד פון ראַסע, קאָליר אָדער רעליגיע.

די גרינדונג פון דער ייִדישער מלוכה האָט אַרויסגערופן גרויס פרייד ביי אַלע ייִדן פון דער וועלט. וואו נאָר ייִדן האָבן געלעבט, זיינען פאַרגעקומען גרויסע פייערלעכע פאַרזאַמלונגען. מען האָט געטאַנצט אין די גאַסן און זיך געקושט. מען האָט באַגריסט די ניי־געבוירענע מלוכה און איר געוואונטשן גליק.

אין ישראל איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ צייטווייליקע רע־גירונג. דוד בן גוריון איז באַשטימט געוואָרן פאַר צייטווייליקן פּרעמיער. דעם אייגענעם טאָג האָט הערי טרומאַן, דער פּרע־זידענט פון אַמעריקע, אין נאָמען פון אַמעריקאַנער פאָלק, אַנער־קענט אָפיציעל די ייִדישע מלוכה.

23

די ערשטע פינף יאָר פון מדינת ישראל

נאָך אַכצן הונדערט אַכט און זיבעציק יאָר זינט דעם צווייטן חורבן (חורבן בית שני) האָט די זון אַ שיין געטאָן אויף דעם ייִדישן הימל. ייִדן האָבן צוריק געקראָגן דאָס לאַנד פון זייערע אָבות, דאָס לאַנד, וואָס זיי האָבן מיט אַזוי פיל בענקעניש דער־מאָנט יעדן טאָג אין זייערע תפילות, דאָס לאַנד, וואָס זיי האָבן אויסגעקעמפט מיט זייער שוויים און בלוט.

אָבער באַלד אויף מאָרגן נאָך דער פּראָקלאַמירונג פון מדינת ישראל איז די ליכטיקע זון פאַרדעקט געוואָרן מיט שוואַרצע וואָלקנס. די פינף שכנישע אַראַבישע מלוכות: עגיפּטן, איראַק,

סיריע, לבנון און עבר-הירדן האָבן מיט זייערע אַרמייען אַריבער-געטראָטן די גרענעצן פון ישראל, און האָבן אַרויפגעצוואונגען אויף דער יונגער מדינה אַ נייע מלחמה.

דער גאַנצער יידישער ישוב פון ישראל, אַלט און יונג, מענער און פרויען, איז גיך מאָביליזירט געוואָרן צו פאַרטיידיקן דאָס לאַנד. די הגנה, וואָס איז ביז איצט געווען אַ פרייוויליקע שוץ-אָרגאַניזאַציע, איז געוואָרן די רעגולערע ישראל-אַרמיי. זי האָט געפירט די מלחמה מיט זעלטענער פעאיקייט און מסירת נפש. צו דער הגנה זיינען אויך צוגעשטאַנען, פרייוויליק, יונגע לייט פון אַנדערע לענדער. די אַראַבער האָבן באַלאַגערט די אַלטע שטאָט ירושלים און זי אָפּגעשניטן פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג. זיי האָבן פאַרבלאָקירט אַלע וועגן צו דער שטאָט און ניט צוגעלאָזט אַהין קיין שפייז און קיין וואַסער. די יידן פון ירושלים האָבן געליטן הונגער און דורשט. אָבער די העלדישע הגנה האָט דורכגעבראָכן נייע וועגן צו דער שטאָט און נאָך אַ לאַנגן ביטערן קאַמף האָט זי באַפרייט די שטאָט.

די מלחמה מיט די אַראַבער איז געווען אַ שווערע און האָט אָפּגעקאָסט אַ סך יונגע לעבנס. די יידישע כוחות זיינען געווען קליין אין פאַרגלייך מיט די כוחות פון די פינף אַראַבישע מלוכות. עס האָט געפעלט געווער און עראָפּלאַנען. די הגנה האָט געמוזט פירן די מלחמה אויף עטלעכע זייטן אין דער זעלביקער צייט. אָבער אין די הערצער פון די קעמפער איז גערונען דאָס בלוט פון די אַמאָליקע מאַקאַבייער. זיי איז געלונגען צו באַזיגן די שונאים און זיי צו פאַרטרייבן פון די גרענעצן פון ישראל.

מיט דער הילף פון דעם זיכערונגס-ראַט פון די פאַראייניקטע פעלקער איז ענדלעך געשלאָסן געוואָרן אַ וואָפן-שטילשטאַנד, און דער ישוב האָט געקאָנט פרייער אָפּאָטעמען. אָבער קיין שטענדיקער שלום אָפּמאַך איז נאָך ביז איצט ניט דערגרייכט געוואָרן צווישן ישראל און זיינע אַראַבישע שכנים, און דאָס לאַנד מוז נאָך אַלץ שטיין אויף דער וואַך.

דעם 23טן יאַנואַר 1949 (כ״ד שבט תש״ט) זיינען אין ישראל פאָרגעקומען אַלגעמיינע דעמאָקראַטישע וואַלן. עס זיינען דערוויילט געוואָרן הונדערט און צוואַנציק מיטגלידער פאַר דער ערשטער „כנסת״ (פאַרלאַמענט), די געזעצגעבערישע קערפּערשאַפט פון ישראל. אויף איר ערשטער זיצונג האָט די כנסת דער-

יידישע געשיכטע העפטן

ווײלט דעם ערשטן נשיא (נאָסי, פּרעזידענט) פון מדינת ישראל, ד״ר חיים ווייצמאַן, און די ערשטע מיניסטאָרן.

זינט דעם היסטאָרישן טאָג פון 29-טן נאָוועמבער 1947, ווען די פאַראייניקטע פעלקער פון דער וועלט האָבן צוגעשטימט צו שאַפן די יידישע מלוכה, האַלטן אין איין שטראָמען אַהין יידן פון אַלע עקן וועלט. עס קומען יידן פון אַפריקע, פון תימן, איראַק, אויך פון רומעניע, בולגאַריע, טשעכאָסלאָוואַקיע און פון אַנ־דערע אייראָפּעאישע לענדער. איבער אַ מיליאָן יידן זיינען אַריינ־געקומען קיין ישראל אין די ערשטע פינף יאָר. עס ווערן גע־גרינדעט נייע קאָלאָניעס, עס קומען אויף נייע פאַבריקן, מען בויט נייע וועגן דורך די ביז-איצטיקע ווּסטענישן, עס ווערן פאַר־פלאַנצט נייע וועלדער אויף די ביז־איצטיקע זומפּן. עס עפענען זיך נייע שולן פאַר די קינדער פון די אַריינגעקומענע יידן. די נייע מדינה לעבט דורך אַ סך שוועריקייטן. אָבער זי פאַרנעמט דעם אויבן־אָן צווישן די פעלקער פון נאָענטן מזרח מיט איר מאַ־טעריעלער און קולטורעלער אַנטוויקלונג. זי וואַקסט פון טאָג צו טאָג מיט דעם שנעלן גאַנג פון „קיבוץ גליות״ — פון דעם איינ־זאַמלען די יידן פון אַלע עקן וועלט. די יונגע מלוכה איז אָנערקענט פון דער מערהייט פון אַלע פעלקער. די פאָרשטייער פון ישראל ווערן אויפגענומען ווי גלייכע פון דער משפחה פון די פאַראייניקטע פעלקער. פון דעם מיטללענדישן ים ביזן ים־סוף, פון די שפּיצן פון באַרג לבנון ביזן מדבר סיני שפּרייט זיך אויס די אומאָפּהענגיקע מדינת ישראל, וואָס לעבט, אַרבעט און וואַקסט.

זונטיק, דעם 9טן נאָוועמבער, 1952, כ״א חשון תשי״ג, איז דער ערשטער פּרעזידענט פון ישראל ד״ר חיים ווייצמאַן גע־שטאָרבן, און אויף זיין אָרט איז דערוויילט געוואָרן יצחק בן צבי, דער צווייטער פּרעזידענט פון מדינת ישראל.

אַזוי ווי יוסף האָט אָנגעזאָגט זיינע ברידער אין מצרים אַז ווען גאָט וועט זיי אויסלייזן פון קנעכטשאַפט און וועט זיי פירן קיין ארץ ישראל, זאָלן זיי אויך מיטנעמען זיינע ביינער. אַזוי האָט אויך דאָקטאָר טעאָדאָר הערצל אין זיין צוואה אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל זיינע ביינער אַריבערפירן קיין ארץ ישראל.

די יונגע יידישע מדינה האָט גוט געדענקט די צוואה פון דעם גרויסן פירער, דעם 17טן אויגוסט, 1949, כ״ב אָב תש״ט

יידישע געשיכטע העפטן

האָט מען דעם אָרון מיט ד״ר הערצלען געבראַכט קיין ישראל, און אים מקבר געווען אויפן הר הערצל. דאָס גאַנצע פאָלק איז געקומען אָפּגעבן כבוד דעם גרויסן אומפאַרגעסלעכן יידישן פירער ד״ר טעאָדאָר הערצל.

24

דאָס יידישע פאָלק לעבט ווייטער

אויף דער גאַנצער וועלט לעבן היינט־צו־טאָג אַרום עלף און אַ האַלב מיליאָן יידן. פינף און אַ האַלב מיליאָן געפינען זיך אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון צפון אַמעריקע און נאָענט צו צוויי מיליאָן — אין סאָוויעטן־פאַרבאַנד. העכער אַנדערטהאַלבן מיליאָן זיינען אין ישראל. די איבעריקע צוויי און אַ האַלב מליאָן יידן זיינען צעזייט און צעשפּרייט אין אַלע עקן וועלט.

די מוראדיקע איבערלעבונגען פון די יידן אין אייראָפּע אין די פאַרגאַנגענע עטלעכע יאָרן האָבן נישט געבראָכן זייער גייסט.

די יידישע געשיכטע שטעלט זיך נישט אָפּ. עם ישראל חי.

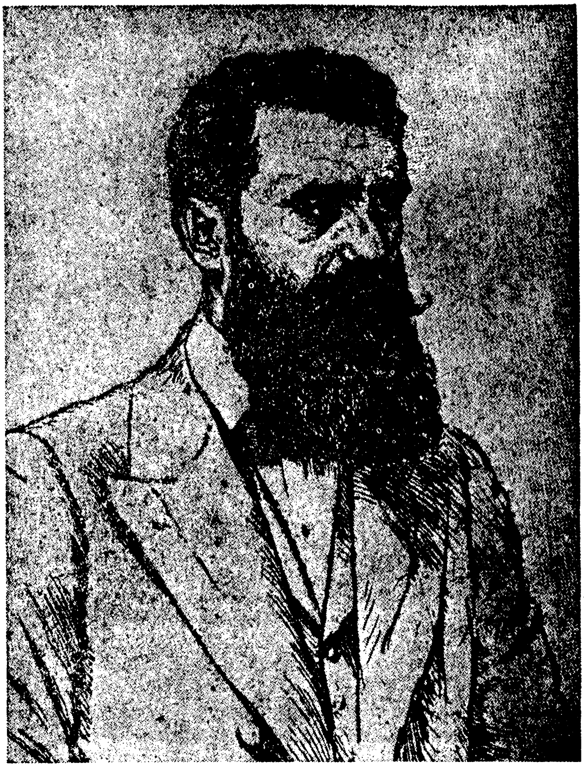

ד"ר טעאָדאָר (בנימין זאב) הערצל

(1904—1860)

ע ק ז א מ ע ן ־ ב ו י ג ן

I. פּאַס צו די נומערן פון לינקס צו די זאַצן פון רעכטס:

( ) באַפרייאונג פון שקלאַפעריי אין מצרים.	1. נבוכדנצר.
( ) גלות בבל.	2. ניקאָלאַי דער ערשטער.
( ) צווייטער חורבן.	3. יהודה הלוי.
( ) מדינת ישראל.	4. משה רבנו.
( ) חשמונאים.	5. טיטוס.
( ) גירוש שפּאַניע.	6. חיים ווייצמאַן.
( ) גאָלדענע עפּאָכע אין שפּאַניע.	7. מתתיהו כוהן גדול.
( ) השכלה באַוועגונג.	8. באָגדאַן כמעלניצקי.
( ) גזירות ת״ח ות״ט.	9. דאָן יצחק אברבנאל.
( ) קאַנטאָניסטן גזירה.	10. משה מענדעלסאָן.

II. דערגאַנץ די ווייטערדיקע זאַצן:

א) מנשה בן ישראל האָט געלעבט אין .... ער איז באַוואוסט מיט דעם, וואָס ער האָט ....
....

ב) משה מענדעלסאָן האָט צווישן די יידן אין .... פאַר־שפּרייט דעם געדאַנק, אַז ....

ג) אנוסים אָדער מאַראַנען זיינען געווען יידן, וואָס ....
....

ד) דער בעל שם טוב האָט געלעבט אין .... און איז געווען דער גרינדער פון ....

ה) קאַנטאָניסטן האָט מען גערופן ...., וואָס ....
....

ו) אין די יאָרן 1881 און 1882 האָבן מאַסן יידן אָנגעהויבן אויס־צוואַנדערן פון .... קיין אַמעריקע, ווייל ....
....

ז) די הגנה האָט זיך אויסגעצייכנט אין דער מלחמה מיט ...., ווען זיי זיינען אָנגעפאַלן אויף ....
....

....

....

....

ח) רש״יס גרויסער פאַרדינסט באַשטייט אין דעם, וואָס ער האָט

....

....

ט) טעאָדאָר הערצל האָט געוואָלט ....

....

ער איז געווען דער גרינדער פון ....

י) אין דעם קאַמף פון די קאָלאָניעס אין צייט פון דער אַמעריקאַנער רעוואָלוציע האָט חיים סאָלאָמאָן ....

III. דערקלער מיט אַ זאַץ אָדער צוויי די באַדייטונג פון די פאָלגנדיקע ווערטער:

1. אינקוויזיציע ....

....

2. 19־טער אַפּריל ....

....

3. ה׳ אייר תש״ו ....

....

4. עלילת דם אָדער בלוט בילבול ....

....

5. געלע לאַטע ....

....

IV. שטעל אויס אין דער ריכטיקער כראָנאָלאָגישער אָרדענונג:

( ) גאָלדענע עפּאָכע אין שפּאַניע.

( ) גרויסע פּאָגראָמען אין רוסלאַנד.

( ) צווייטער חורבן.

( ) חסידישע באַוועגונג.

( ) חורבן היטלער.

( ) גירוש שפּאַניע.

( ) באַלפור דעקלאַראַציע.

( ) גרינדונג פון מדינת ישראל.

א

אשכנז (אַשקענאַז)
אשכנזים (אַשקענאַזים)
אליהו גאון (עלייאַהו גאָען)

ב

ברוך שפינאָזאַ (באַרעך שפינאָזאַ)
בעל שם טוב (באַל שעם טאָוו)
בעל מופת (באַל מויפעס)

ג

גירוש (גיירעש)
גזירות ת"ח ות"ט (גזיירעס טאַך וועטאַט)

ד

דוד ראובני (דאָוויד רעאָווייני)

ה

השכלה (האַסקאָלע)

ו

ועד ארבע ארצות (וואַאַד אַרבאַ אַראַצעס)

ח

חסרונות (כיסרוינעס)
חרם (כיירעם)
חסידיזם (כאַסידיזם)
חלוצים (כאַלוצים)

מ

מנשה בן ישראל (מענאַשע בען ייסראָעל)
מעלות (מיילעס)
מקובלים (מעקובאָלים)
מתנגדים (מיסנאַגדים)

ס

ספרדים (ספאַרדים)

ע

עלילת דם (אַלילאַס דאַם)

ק

קבלה (קאַבאָלע)

ש

שלמה מולכו (שלוימע מאָלכע)
שבתי צבי (שאַבסע צווי)

ת

תחום המושב (טכום האַמוישעוו)

קאַטאַלאָג פון קינדער ביכער

פון

פאַרלאַג „מתנות״

פאַרבלאָנדזשעט, פון יעקב קרעפּליאַק, אילוסט. — אהרן גודלמאַן — .30
מוראַשקעס, פון חיים גאָלדבלום, אילוסט. — אהרן גודלמאַן — — — .25
ייִנגעלע רינגעלע, פון לעאָן עלבע, אילוסט.—אהרן גודלמאַן. 3טע אויפל. 2.50
שמערל נאַר, פון שלמה סיימאָן, אילוסט. — א. גודלמאַן (3טע אויפל.) — 1.50
דאָס קלוגע שניידערל, פון ש. סיימאָן, אילוסט. — י. פרידלענדער
(2טע אויפלאַגע) — — — — — — — — — — — — — — — — — 1.50
דאָס טעלערל פון הימל, פון אַלעף כץ, אילוסט. — יאָסל קאָטלער — .25
אַדאָס לידערבוך, פון אפרים אויערבאַך, אילוסט. — העניך גליצנשטיין 1.00
קינדער יאָרן פון יידישע שרייבער, בוך 1, פון שלמה סיימאָן — — — 1.25
קינדער יאָרן פון יידישע שרייבער, בוך 2, פון שלמה סיימאָן — — — 2.00
יהושוע און שופטים, איבערגעזעצט, צוזאַמענגעשטעלט פון שלמה סיימאָן 1.50
טאָלי און טאָבי, פון י. מעצקער, אילוסט. — י. פרידלענדער — — — 1.50
ראָבערטס וועגטורעס, פון שלמה סיימאָן, אילוסט. — נ. קאָזלאָווסקי — 1.50
די דריי באַרימער, פון דוד ראָדין, אילוסט. — יצחק ליכטענשטיין — 1.50
וואונדער מעשות פון זשיאַן באַטיסטא באַסילע, באַאַרבעט אויף יידיש
פון יצחק האָראָוויץ — אילוסטרירט — — — — — — — — — — — 1.25
געשיכטע העפטן. 3 ביכלעך פאַרן 1־טן, 2־טן און 3־טן לערניאָר
פון י. מ. גודלמאַן, 4־טע אויפלאַגע — צו — — — — — — — — .40
חומש פאַר קינדער, לויט יהואש, פון שלמה סיימאָן (3טע אויפלאַגע) — 1.50
אַלעף אַוורעמל, פון דוד ראָדין, אילוסט. — ראָבערט סטיד — — — 1.00
מאָטל פייסי דעם חזנס, פון שלום עליכם, פאַרקירצט: י. זילבערבערג 2.00
קידוש השם, פון שלום אַש — — — — — — — — — — — — — — — 2.00
געבונדענע יאָרגענג קינדער זשורנאַל, שיין און שטאַרק געבונדן
פער באַנד — 2.50
דער אַנהייבער, לערנבוך, פון דוד ברידזשער, אילוסט.—נ. קאָזלאָווסקי
8טע אויפלאַגע — — — — — — — — — — — — — — — — — — 1.25
אַרבעטס־בוך צום אַנהייבער, דוד ברידזשער, אילוסט. מ. וויינער
4טע אויפלאַגע — — — — — — — — — — — — — — — — — — .50

באַשטעלונגען ווערן פּינקטלעך און שנעל אַרויסגעשיקט.

אַדרעסירט:

Farlag Matones, 22 East 17th St., New York 3, N. Y.